

SOBRE LA PROTECCIÓ I EL RECONeixEMENT JURÍDICS DE L'EXPRESSIÓ LINGÜÍSTICA DEL CATALÀ MÉS DESCONEGUDA I ABANDONADA DE TOTES: LA DEL CARXE, A LA REGIÓ DE MÚRCIA¹ (I)

Ángel Custodio Navarro Sánchez*

Resum

El valencià/català parlat a l'àrea oriental dels municipis murcians de Favanella, Yecla i Jumella, com a minoria lingüística incontestable en el si de la Regió de Múrcia (i a la vegada l'expressió més petita de totes les que componen el domini lingüístic català), és la que menys protecció i reconeixement rep, en tots els ordres imaginables.

Un possible intent de capgirament de la situació seria el que podria fer l'Administració regional murciana en virtut de l'establert en l'article 3.3 de la Constitució, i d'una lectura finalista de l'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia i de la pròpia legislació autonòmica murciana (en matèria de patrimoni cultural; de mitjans de comunicació audiovisual; educativa; toponímica i, inclús, de caire honorífic i simbòlic), que conté els vímets jurídics per a protegir i reconèixer el català que s'hi parla, almenys com a peculiaritat cultural. I més encara si es vincula aquest enclavament, geogràficament murcià –el territori conegut com el Carxe- però vinculat culturalment i perifèricament a allò valencià, amb el que suposa la normativa internacional a nivell europeu relativa a les llengües regionals o minoritàries.

Tanmateix, pel que ha ocorregut fins al dia, l'eventual actuació de l'Administració regional murciana en pro del valencià a terres murcianes resulta molt improbable, just pel fet paral·lel que tampoc no protegeix el patrimoni lingüístic dialectal murcià pròpiament dit.

En qualsevol cas, aquesta expressió lingüística catalana a i del Carxe, en situació de molt seriós i greu camí de minorització i desaparició, té l'avantatge de poder rebre, com a única protecció alternativa i efectiva, el que puga fer la veïna Administració valenciana, com a realitat immediata i transfronterera.

Paraules clau: Minoria lingüística; patrimoni cultural; valencià/català a la Regió de Múrcia; Carxe; promoció lingüística; modalitats lingüístiques.

ON THE LEGAL PROTECTION AND RECOGNITION OF THE LEAST KNOWN AND MOST ABANDONED OF ALL CATALAN LINGUISTIC EXPRESSIONS: THE ONE SPOKEN IN EL CARXE IN THE REGION OF MURCIA (I)

Abstract

The Valencian/Catalan spoken in the eastern area of the Murcian towns of Abanilla, Yecla and Jumilla, as an undeniable language minority in the Region of Murcia (and also the smallest expression of all those making up the Catalan linguistic domain), is the one which receives least protection and recognition in every conceivable way.

This situation could be turned around if the Regional Government of Murcia were to take action under section 3.3 of the Spanish Constitution and a teleological reading of the Region of Murcia's Statute of Autonomy and Murcia's own regional legislation (on cultural heritage, broadcasting, education, place names and even in an honorific and symbolic way) which contains the legal mechanisms required to safeguard and recognise the Catalan spoken there if only as a special cultural feature. This is even more the case if this enclave, geographically in Murcia as el Carxe but culturally and peripherally linked to Valencian culture, is tied in with the implications of international European regulations concerning regional or minority languages.

However, experience to date suggests it is highly unlikely that the Regional Government of Murcia would take any action to support Valencian in Murcia simply because it does not even safeguard Murcia's dialectal linguistic heritage.

This Catalan linguistic expression in and from el Carxe is on a very bleak and grim path towards minority status and disappearance. However, it has the advantage of being in a position to receive immediate and cross-border help from the neighbouring Regional Government of Valencia as the only alternative and effective means of safeguarding it.

Keywords: language minority, cultural heritage, Valencian/Catalan in the Region of Murcia, Carxe, language promotion, language forms.

1 Aquest treball és un resum i actualització del nostre «Informe jurídic a propòsit de la normativa sobre especial respecte i protecció del valencià parlat a la Regió de Múrcia (a l'àrea oriental dels municipis de Favanella, de Yecla i de Jumella, territori conegut com el Carxe)», datat el 8 de febrer de 2016, a Formentera (Illes Balears). Ens consta que l'han emprat col·lectius en pro del reconeixement i protecció del valencià del Carxe davant l'Administració murciana i, sobretot, davant la Generalitat Valenciana. Una versió (reduïda, però a la volta actualitzada, al gener de 2018) d'aquell Informe originari, si bé en castellà, l'hem rubricat així: «Sobre la correcció jurídica y necesidad de la protección más que urgente por la Comunidad Autónoma de la Región de Murcia del valenciano hablado en la zona oriental de los municipios de Abanilla, Jumilla y Yecla» (datat a Eivissa i a Formentera el 27 de gener de 2018), tot això als efectes de noves peticions i gestions, a propòsit d'aqueixa sol·licitud de protecció, en concret davant l'Administració murciana.

* Ángel C. Navarro Sánchez és secretari habilitat nacional del Consell Insular de Formentera. Professor associat de dret administratiu de la Universitat de les Illes Balears. Lletrat del Consell Insular d'Eivissa i Formentera, excedent. angel.navarro@uib.es

Article rebut: 29.01.2018. Avaluació cega: 20.03.2018. Data d'acceptació de la versió final: 14.05.2018.

Citació recomanada: NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Sobre la protecció i el reconeixement jurídics de l'expressió lingüística del català més desconeguda i abandonada de totes: la del Carxe, a la Regió de Múrcia (I)». *Revista de Llengua i Dret, Journal of Language and Law*, núm. 69 (juny 2018), p. 176-209. DOI: [10.2436/rld.i69.2018.3093](https://doi.org/10.2436/rld.i69.2018.3093).

Sumari

1 Introducció

2 Breu context constitucional per la reivindicació de la protecció i el reconeixement de la minoria lingüística del Carxe

3 L'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia

4 La Llei de patrimoni cultural de la Regió de Múrcia, de 2007

4.1 El contingut general de la Llei

4.2 Les possibilitats de la Llei en particular respecte al Carxe

4.3 El contrast amb la protecció que brinda la legislació andalusa

5 La Llei sobre la radiotelevisió de la Regió de Múrcia, de 2004

6 La Llei de consells escolars de la Regió de Múrcia, de 1998

6.1 El contingut de la Llei i les possibilitats respecte al Carxe

6.2 El Carxe i l'educació

6.3 Conceptuació del Carxe com a minoria lingüística per la intel·lectualitat murciana?

7 La Llei de règim local de la Regió de Múrcia, de 1988

7.1 El contingut general de la Llei

7.2 El descobriment *murcià* del Carxe, antic i modern

7.3 Els últims treballs sobre el Carxe

8 La Llei aprovada el 2015, de modificació de la Llei de 1985, d'honors, condecoracions i distincions de la Regió de Múrcia

9 Reflexió final: més que limitacions jurídiques per a l'actuació murciana envers el Carxe, limitacions polítiques i de consideració

BIBLIOGRAFIA CITADA

1 Introducció

Dins de la Regió de Múrcia, a més del patrimoni lingüístic representat per les parles murcianes pròpiament dites –dins de la comunitat lingüística del castellà, si bé amb un pes considerable des de l'edat mitjana de l'element aragonès i de l'element valencià/català, per substrat i adstrat–, també existeix en l'àrea oriental dels municipis de Favanella (*Abanilla*), Iecla (*Yecla*) i Jumella (*Jumilla*) una expressió lingüística, molt minoritària, però certa, del valencià/català, en aqueixos tres municipis, integrants els dos darrers de l'anomenada comarca murciana de l'Altiplà (*El Altiplano*) i el primer de l'anomenada comarca murciana Oriental, en territori confrontant amb la contigua província d'Alacant, en zones valencianoparlants. Aqueix àmbit geogràfic és conegut, a efectes identificatius, per la lingüística que l'ha tractat (la valenciana/catalana i, en molt menor mesura, la castellana), com *el Carxe* –en castellà *El Carche*–, per la serra del Carxe, que configura aqueix territori administrativament murcià, i repartit entre els tres termes municipals esmentats, una prolongació lingüística valenciana (i també, des de d'altres visions, com un enclavament lingüístic) en terra murciana, confrontant amb els municipis valencians limítrofs i veïns següents: de nord a sud, Villena, el Pinós, l'Alguenya i Oriola (el primer i el darrer, oficialment castellanoparlants)² i, sobretot, els dos d'enmig, valencianoparlants, amb els quals, des del Carxe murcià, la comunicació és fluïda, en plenes Valls del Vinalopó.

Aqueixa manifestació lingüística té el seu origen a mitjans del segle XIX, quan persones d'origen i expressió valenciana, dels propers contorns territorials, s'establiren en les esmentades terres murcianes, i des de llavors es parla valencià allí, la qual cosa explicita un abast temporal de tres segles, almenys: una part del segle XIX, el sencer XX i el que duim de XXI.

Aproximar-nos a la normativa per protegir aqueixa expressió lingüística ens porta en aquest treball, en primer lloc (i per raó de jerarquia normativa), a tractar del que s'estableix en l'article 3.3 de la Constitució. I tot seguit ens referirem al que regula –explícitament res– la normativa murciana, ja siga l'estatutària, ja siga, en grau descendent, la de desenvolupament normatiu (en matèria de patrimoni cultural; de mitjans de comunicació audiovisual; educativa; toponímica i, inclús, de caire honorífic i simbòlic), tot i que aqueixa protecció sí que és possible a partir dels vímets trenats per l'esmentada legislació murciana vigent, a partir d'una interpretació progressiva, teleològica o finalista ex article 3.1 del Codi civil. En qualsevol cas, i ja en l'àmbit dels tractats internacionals, és molt més explícita la via de la protecció d'aquesta minoria lingüística. A això darrer ens referirem en un treball posterior sobre la protecció d'aquesta expressió lingüística per mitjà de la Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries (en el marc del Consell d'Europa) així com per mitjà de la Convenció per a la Salvaguarda del Patrimoni Cultural Immateral (en el marc de la UNESCO), que permeten també una protecció a través de la normativa de la Comunitat Valenciana, per immediació geogràfica, immediatesa i origen, i que el Carxe i la mateixa Comunitat Valenciana (i més enllà, en la resta del domini lingüístic del català), comparteixen, en particular com a realitat transfronterera.³

Aquesta darrera via o perspectiva, i ja ho podem avançar, ha estat la que ha reeixit (en part), i no en absolut la via o perspectiva estrictament murciana, si bé és aquesta a la qual hom primerament s'ha d'atenir, a més de fer-ho pel fons de l'assumpte, en estar parlant d'una minoria lingüística *a* i *de* l'estricta territori murcià.

2 No obstant això, hi ha en els termes municipals esmentats llogarets valencianoparlants, com ara el de la Safra, a Villena i el de Barbaroja, a Oriola. Fins i tot comença a haver-hi en les dues capitals municipals, i per tant en els caps de les dues comarques, percentatges significatius de residents valencianoparlants i, inclús, el que és més rellevant, per la novetat: oriunds neovalencianoparlants. Una visió completa de la frontera lingüística en la zona, que no es correspon amb la frontera juridicoadministrativa (i aquí entre províncies i, per tant, entre comunitats autònomes), en l'obra del filòleg valencià Emili Casanova Herrero, «La frontera lingüística castellanocatalana en el País Valencià». *Revista de Filologia Romànica* [Madrid: Universidad Complutense de Madrid], vol. 18 (2001), p. 213-260. En qualsevol cas, des de l'any 2001 hi ha hagut canvis, i podem dir que la *frontera* comença a ser, en certa manera, més que física també *mòbil* o fluctuant i viatja la llengua amb les persones, i en aqueixes zones és evident que s'ha produït un augment del coneixement del valencià i del seu ús efectiu.

3 Vegeu l'Orde 65/2016, de 18 d'octubre, de la Conselleria d'Educació, Investigació, Cultura i Esport, de la Generalitat Valenciana, per la qual s'aproven les bases reguladores del procediment de subvencions a ajuntaments, mancomunitats de municipis i entitats locals menors de la Comunitat Valenciana i municipis del Carxe que realitzen activitats de promoció de l'ús del valencià.

2 Breu context constitucional per la reivindicació de la protecció i el reconeixement de la minoria lingüística del Carxe

L'evidència –prova plena– que existeix patrimoni lingüístic valencià/català viu a Múrcia, amb independència del nul o inexistent reconeixement jurídic per part de la legislació i pràctica administrativa murciana (en qualsevol ordre, sens perjudici d'algunes actuacions menors municipals, com ja veurem), la tenim en els informes elaborats per l'Administració general de l'Estat a propòsit del compliment pel Regne d'Espanya de l'esmentada Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries. Així, per exemple, el Tercer informe (anys 2006-2009) es refereix al *valenciano en Murcia*, amb un apartat específic, dins de les llengües regionals o minoritàries no oficials, a Espanya; i el Quart informe (any 2010-2013), el tracta directament dins de l'apartat general dedicat al *valenciano en la Comunitat Valenciana*, com a realitat lingüística immediata a la de l'estricta territori valencià. I, pel que fa als mateixos òrgans de l'esmentada Carta, en el marc del Consell d'Europa (Comitè d'Experts i Comitè de Ministres) trobam referències al tractament sobre aquesta minoria lingüística –*Valencian in Murcia*, en el seu text original anglès i *valencien à Murcie*, en el seu text original francès– a l'Informe fet públic el 20 de gener de 2016, en què se l'inclou dins de la consideració de *les llengües més amenaçades* del conjunt d'Espanya,⁴ cosa que constitueix *la prova irrefutable* (i incontestable) de la seua existència.

La protecció que hom pot donar –i exigir– *lege data* a aquesta minoria, en el marc actual (i amb independència de futurs canvis legals), és almenys la de l'article 3.3 de la Constitució, que té el següent tenor literal: «La riquesa de les diferents modalitats lingüístiques d'Espanya és un patrimoni cultural que serà objecte d'especial respecte i protecció».

I, tot i que en aparença pogués semblar que aqueix precepte s'està referint únicament a la protecció i especial respecte de les varietats territorials (dialectals) de les diverses llengües oficials, també existeix una línia doctrinal que permet una interpretació més àmplia o alternativa. D'acord amb aquesta línia, aqueix precepte es refereix així mateix, i entre d'altres, a la protecció de les llengües d'abast territorial molt limitat, minoritari, marginal o minúscul, enfront de les llengües d'abast majoritari en el territori veí, com de fet ocorre amb el valencià del Carxe, enfront del valencià en la veïna Comunitat Valenciana.

Aquesta línia interpretativa es deriva de la primera i, fins al moment, única, aproximació jurídica al fet lingüístic valencià del Carxe, elaborada per qui modestament això escriu, en l'article intítulat «Necesidad de la protección urgente, por la vía legislativa, del patrimonio lingüístico de la Región de Murcia y de toda la cuenca del Segura», publicat l'any 2001 (i primera aproximació nostra a aquesta causa), objecte de difusió a revistes almerienques i murcianes⁵ i, sobretot, en l'article intítulat «Estatuto jurídico del patrimonio lingüístico de la cuenca del Segura. (Hablas murcianas –dentro y fuera de la Región de Murcia– y valenciano/catalán –en la Región de Murcia–)», publicat l'any 2006.⁶ I també posteriorment hem publicat d'altres treballs (en els anys 2010, 2012 i 2017, detallats en la bibliografia) en què apareix tractat –i reivindicat– el fet lingüístic

4 Reproduïm el que diu l'original anglès: «There is a lack of adequate protection for the most endangered languages, like Arabic in Ceuta, Portuguese in Extremadura, Leonese in Castile and Leon, Galician in Extremadura, and Valencian in Murcia. Consequently, increased attention and further action is needed. Nevertheless, some progress has been made with regard to Tamazight in Melilla». El text complet a Internet: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/E_Reports/SpainECRML4_en.pdf. En idèntic sentit l'original francès: http://www.coe.int/t/dg4/education/minlang/Report/E_Reports/SpainECRML4_fr.pdf.

5 Per tal de no ser repetitius i prolixos ens remetem, modestament, a la bibliografia on se cita exactament aquest treball, i la resta que tenim redactats sobre aquest assumpte, un d'ells redactat en col·laboració amb un altre jurista. Allí ve citat tot per ordre cronològic.

6 En aquest article, la nostra proposta de modificació de l'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia per protegir explícitament i efectivament el *total* patrimoni lingüístic que es dona al territori murcià era, respectivament, la que es descriu tot seguit. En concret, proposam afegir a l'actual article 8 dos apartats nous, amb la qual cosa el text de l'article 8 (que transcrivim més avall) passaria a ser el d'un apartat primer d'aqueix article. Els dos apartats nous proposats –un per a les parles i modalitats lingüístiques murcianes pròpiament dites i un altre específic per al valencià/català del Carxe– a afegir a l'article 8 actual diuen així: «2. Las hablas y modalidades lingüísticas de la Región, en toda su riqueza y variedad –como patrimonio cultural, histórico e idiomático común a los territorios de la cuenca del Segura– serán objeto de especial respeto y protección. A tal efecto, se adoptarán por la Comunidad Autónoma medidas legislativas y administrativas apropiadas y se fomentará la creación de entidades que atiendan a dichos fines y a su conservación, con respeto, en todo caso, a las variantes locales y comarcales» i «3. En igual sentido, el idioma valenciano/catalán –propio de la zona oriental de los municipios de Abanilla, Jumilla y Yecla– será objeto de especial respeto y protección. A tal efecto, se adoptarán por la Comunidad Autónoma las medidas legislativas y administrativas necesarias, se garantizará su enseñanza, se fomentará su recuperación y se protegerán los derechos de sus hablantes. En su caso, y mediante Ley de la Asamblea Regional, se le podrá atribuir un estatus de oficialidad para el citado territorio, junto con el castellano, idioma oficial del Estado y del conjunto de la Región».

valencià del Carxe; així com, sobretot, per raó de fons, el mateix fet lingüístic dialectal de la resta de la Regió de Múrcia, i voltants a la sencera conca del Segura, en tot l'àmbit territorial de les províncies que formen el sud-est peninsular.

I la mateixa tesi inclosa en aquests treballs sobre la necessària interpretació extensa i progressiva de l'article 3.3 de la Constitució, ha estat defensada més tard, amb caràcter general, per Xabier Arzo Santisteban, l'any 2009.⁷ I té un precedent, en part, en el manual de J. Vernet *et al.*, intitulat *Dret lingüístic*,⁸ amb citació explícita, conscient i reiterada del *panotxo* (en el país, escrit com a *panocho*; la modalitat lingüística pròpia de la comarca de la *Huerta de Murcia* [l'Horta de Múrcia]) que varen reconèixer expressament les Corts Constituents en discutir, el 16 de maig de 1978, el projecte d'article 3.3 del text constitucional. De tot plegat resulta que –sens dubte– aqueix precepte acull totes les modalitats lingüístiques (de totes les llengües) i les llengües en si mateixes; sobretot, si aqueixes són, en un determinat territori, una minoria o hi tenen un domini geogràfic molt petit enfront del veí, més ampli o majoritari.

D'altres autors dins la doctrina posen l'exemple del Carxe com a minoria objecte de necessària protecció ex article 3.3 de la Constitució en paral·lel al que significa la interpretació progressiva d'aqueix precepte en relacionar-lo, ensems, amb la Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries. És el cas dels treballs de José Manuel Pérez Fernández⁹ en què s'esmenta explícitament l'exemple del *valenciano (catalán) en Murcia*, com a expressió d'absoluta falta de reconeixement estatutari i legal, malgrat que, objectivament, des d'un punt de vista filològic i cultural la realitat d'aquesta minoria lingüística al si del territori murcià és incontestable.

3 L'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia

Tot i que, com hem dit, no hi ha preceptes explícits en l'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia (aprovat per la Llei orgànica 4/1982, de 9 de juny) a propòsit del fet lingüístic, una idea de possible protecció i d'especial respecte pel patrimoni lingüístic del Carxe (i pel patrimoni lingüístic dialectal murcià pròpiament dit) resultaria de la lectura i interpretació finalista de l'article 8, que ho estaria innatament permetent i, pel que ens interessa, no ho descarta o prohibeix, ans al contrari. La redacció actual d'aquest precepte –provinent avui de la Llei orgànica 1/1998, de 5 de juny, de reforma de l'Estatut murcià– és la següent:

Artículo 8

La Comunidad Autónoma prestará especial atención al Derecho Consuetudinario de la Región, con particular referencia a los tribunales consuetudinarios y tradicionales en materia de aguas y protegerá y fomentará las peculiaridades culturales, así como el acervo de tradiciones populares de la misma, respetando en todo caso las variantes locales y comarcales.

Sí que hi havia una referència explícita a la qüestió lingüística en el Projecte d'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia, de 30 de maig de 1981,¹⁰ tal com es deriva del llavors article 10 (precedent de l'actual 8). La redacció era la següent:

7 ARZOZ SANTISTEBAN, Xabier. «Lenguas y modalidades lingüísticas en la Constitución Española: ¿dos regímenes jurídicos diferenciados?». A: MILIAN I MASSANA, Antoni. (coord.). *El plurilingüisme a la Constitució*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2009, p. 61-122. (Col·lecció Institut d'Estudis Autònomic; 65). També disponible en línia a <http://www.gencat.cat/drep/iea/pdfs/IEA_65.pdf> [Consulta: 28 maig 2018].

8 VERNET, Jaume [et al.]. *Dret lingüístic*. Valls: Cossetània; Reus: URV, 2003. En particular, l'apartat dedicat a «Les modalitats lingüístiques», p. 110-114.

9 PÉREZ FERNÁNDEZ, José Manuel. «La tutela de las lenguas regionales o minoritarias estatutarias y su encaje en el modelo constitucional español: ¿un *tertium genus* en el reconocimiento de los derechos lingüísticos?». *Revista Española de Derecho Constitucional* [Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales], núm. 89 (maig-agost 2010), p. 157-191.

PÉREZ FERNÁNDEZ, José Manuel. «Potencial regulación del estatuto y usos de otras lenguas y modalidades lingüísticas de España». A: LÓPEZ CASTILLO, Antonio (dir.). *Lenguas y Constitución española*. València: Tirant lo Blanch, 2013, p. 363-401.

10 Proyecto de Estatuto de Autonomía de la Región de Murcia, *Boletín Oficial de las Cortes Generales (Congreso)*, Serie H, núm. 60, 30-V-1981. La paraula *cultural* apareix en el text en singular, però en redaccions posteriors ja apareix en plural, concordant amb *peculiaridades*, com a *peculiaridades ... culturales*.

Artículo 10

Corresponde al Consejo Regional la defensa y protección de las peculiaridades de Derecho consuetudinario, lingüísticas y culturales [sic], así como del acervo de costumbres y tradiciones populares de la Región, respetando en todo caso las variantes locales y comarcales.

Aqueixa redacció es va mantenir, amb petites modificacions i millores, en l'Informe de la Ponència al Congrés dels Diputats, de 14 de desembre de 1981,¹¹ però ja no va passar al Dictamen de la Comissió Constitucional, de 3 de febrer de 1982,¹² i ja no es va aprovar cap referència, ni es varen presentar esmenes al Senat, en el text estatutari definitiu, de l'any 1982.¹³

Tot i amb això, que l'article 8 –que versam– no contengui una referència explícita a la qüestió lingüística no fa que aquesta no deixi d'estar protegida, dins de l'expressió *peculiaritats culturals* i dins de l'expressió *cabal de tradicions populars* de la Regió, ja que la diversitat lingüística *ad intram* i *ad extram* és una part substancial de la cultura, com es deriva de manera no controvertida de la Sentència 89/2017, de 4 de juliol, del Tribunal Constitucional (ponència del magistrat J. A. Xiol Ríos), tot remetent-se expressament al que diu la Convenció sobre Protecció i Promoció de la Diversitat de les Expressions Culturals, feta a París el 20 d'octubre de 2015 (ratificada per Espanya per Instrument de 25 d'octubre de 2005, BOE núm. 37 de 12 de febrer de 2007) i, per tant, dret *intern* espanyol, en què es recorda ben clarament que «la diversidad lingüística es un elemento fundamental de la diversidad cultural».

En conseqüència, es pot arribar a considerar que l'article 8 de l'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia també protegeix la diversitat lingüística en el si del territori murcià, almenys com element vinculat a *les peculiaritats culturals*.

Aqueix article 8 s'ha de completar amb el que disposa l'article 9 de l'Estatut murcià, que tot seguit transcrivim i, que, ex articles 3.3. i 10.1 de la Constitució,¹⁴ es podria connectar amb diversos drets fonamentals i béns constitucionals, dignes de protecció i emparats en el nivell constitucional i estatutari. La redacció de l'article 9 és la següent:

1. Los derechos y deberes fundamentales de los murcianos son los establecidos en la Constitución para los españoles.
2. La Comunidad Autónoma, en el ámbito de su competencia y a través de sus órganos, velará por:

11 Proyecto de Estatuto de Autonomía de la Región de Murcia. Informe de la Ponencia. *Boletín Oficial de las Cortes Generales* (Congreso). Serie H. Núm. 60-I-2. 14-XII-1981. La redacció era la següent: «Artículo 10. Corresponde a la Comunidad Autónoma la defensa y protección de las peculiaridades de Derecho consuetudinario, lingüísticas y culturales, así como del acervo de costumbres y tradiciones populares de la Región, respetando en todo caso las variantes locales y comarcales».

12 Proyecto de Estatuto de Autonomía de la Región de Murcia. Dictamen de la Comisión, Enmiendas y Votos Particulares. *Boletín Oficial de las Cortes Generales* (Congreso). Serie H. Núm. 60-II. 3-II-1982. La redacció era la següent: «Artículo 10. Corresponde a la Comunidad Autónoma la defensa y protección de las peculiaridades de su Derecho consuetudinario y las culturales, así como del acervo de costumbres y tradiciones populares de la Región, respetando en todo caso las variantes locales y comarcales».

13 Estatuto de Autonomía para la Región de Murcia. BOE núm. 146, de 19-VI-1982. La redacció fou la següent: «Artículo octavo. La Comunidad Autónoma prestará especial atención al derecho consuetudinario de la Región y protegerá y fomentará las peculiaridades culturales, así como el acervo de costumbres y tradiciones populares de la misma, respetando en todo caso las variantes locales y comarcales». Com es pot veure en la redacció originària de l'Estatut murcià –que és aquesta– no hi havia cap referència «a los tribunales consuetudinarios y tradicionales en materia de aguas», ni a la «particular referencia» que aquests han de rebre i es mereixen, si bé d'una manera indirecta apareixia innatament en d'altres preceptes del text de 1982. La inclusió actual procedeix de la reforma de l'Estatut per la Llei orgànica 1/1998, de 5 de juny, i va en consonància amb el fet de donar el major rang possible, conforme a l'article 125 de la Constitució a les institucions hidràuliques tradicionals –en plural– existents a la Regió de Múrcia, com en paral·lel va fer la mateixa Llei orgànica del poder judicial en reconèixer aquest caràcter explícitament al *Consejo de Hombres Buenos de la Huerta de Murcia* [o Consell d'Hòmens Bons de l'Horta de Múrcia], en virtut de la Llei orgànica 13/1999, de 14 de maig (article 19.4), i no només al molt conegut Tribunal de les Aigües de l'Horta de València. Doncs bé, la reforma estatutària murciana de 1998, tot i que lloable pel fons, va desdibuixar les referències estrictament culturals de l'article 8 originari amb l'afegit referit, relatiu al món hidràulic en el seu vessant tradicional (on també, com veurem més endavant, hi ha un cabal lingüístic innegable, i en d'altres entitats equivalents en el conjunt de la conca del Segura amb la figura hidràulica tradicional de l'històric *Alporchón*, a la ciutat murciana de Llorca; i, ja dins les terres d'Almeria, l'actual *Alporchón* de Vélez Blanco). Allò desitjable hauria estat que es tractàs tot això en apartats distints (nous) d'aquest mateix article 8 o, millor encara, en un article nou, afegit.

14 Segons la STC 88/2017, de 4 de juliol, FJ 5 (reproduïda en el FJ 4 de la STC 11/2018, de 8 de febrer, sobre la Llei 35/2010, de 31 d'octubre, de l'occità, *aranès* a l'Aran), «la Constitución se refiere a la necesidad de proteger y respetar las distintas modalidades lingüísticas de España, como parte de nuestro patrimonio cultural (art. 3.3 CE)».

- a) Garantizar el adecuado ejercicio de los derechos fundamentales y libertades públicas de cuantos residen en la Región, así como la observancia de sus deberes.
- b) Promover las condiciones para que la libertad y la igualdad del individuo y de los grupos en que se integra sean efectivas y reales, removiendo los obstáculos que impidan o dificulten su plenitud.
- c) Adoptar las medidas que promuevan la inversión y fomenten el progreso económico y social, facilitando el empleo, especialmente en el medio rural, y la mejora de las condiciones de trabajo.
- d) Impulsar el desarrollo cultural y mejorar la calidad de la vida.
- e) Facilitar la participación de todos los murcianos en la vida política, económica, cultural y social de la Región.
- f) Promover la solidaridad entre los municipios y comarcas de la Región y de ésta con las demás comunidades autónomas de España, utilizando para ello cuantos medios le concede la Constitución, el presente Estatuto y las leyes.

I, sobretot, cal completar l'article 8 de l'Estatut murcià amb el que diu l'article 10.1, als apartats 13, 14 i 15, respecte a les competències exclusives de la comunitat autònoma en diversos àmbits culturals, i, en pura hipòtesi, completar-lo amb el que estableix l'article 11, als apartats 5 i 9, sobre competències de desenvolupament legislatiu i execució en premsa, ràdio i televisió i altres mitjans de comunicació i sobre règim local; així com també estar al que estableix l'article 12.3, a propòsit de l'execució per l'Administració regional murciana dels tractats internacionals, en l'estricta territori murcià (segons l'article 15.1 de l'Estatut) i, finalment, no oblidar el que diu l'article 14, sobre mitjans audiovisuals de comunicació social.

La redacció de l'article 10.1 –el que més ens interessa– és la següent:

Corresponde a la Comunidad Autónoma de la Región de Murcia la competencia exclusiva en las siguientes materias:

13. Museos, archivos, bibliotecas, hemerotecas, conservatorios de música y danza, centros dramáticos, de bellas artes y demás centros de depósito cultural o colecciones de análoga naturaleza, de interés para la Región, que no sean de titularidad estatal.

14. Patrimonio cultural, histórico, arqueológico, monumental, artístico, paisajístico y científico de interés para la Región.

15. Fomento de la cultura y de la investigación científica y técnica en coordinación con el Estado, especialmente en materias de interés para la Región de Murcia.

Així mateix també cal tenir en compte l'article 16 (apartats 1 i 2) de l'Estatut murcià, a propòsit de l'educació, precepte atribuït d'una competència de desenvolupament legislatiu i d'execució de l'ensenyament i que preveu la col·laboració amb l'Administració de l'Estat.

Resulta igualment d'interès rellevant, per raons òbvies amb l'objecte que tractam, el que s'estableix en l'article 19 (en els seus apartats 1 a 3), a propòsit de la cooperació amb d'altres comunitats autònomes, com ara la valenciana, que ja versarem per extens més endavant.

Anàlogament, i a propòsit de la mateixa vida al Carxe –a la base de la seua economia: agrícola i ramadera i, per tant, de mantenir la població i evitar l'èxode demogràfic evident que la zona pateix– cal estar al que s'estableix en la lletra a de l'article 49 de l'Estatut murcià, del tenor següent:

Artículo 49

La Comunidad Autónoma, como poder público y en el marco de sus competencias:

- a) Atenderá a la modernización y desarrollo de todos los sectores económicos y, en particular, de la agricultura, de la ganadería, de la pesca y de la artesanía, a fin de equiparar el nivel de vida de todos los ciudadanos de la Región.

Finalment, transcrivim el que diu la disposició addicional 2a, que cal relacionar plenament amb l'article 3.1 [«El territorio de la Región es el de los municipios comprendidos dentro de los límites de la provincia de Murcia»] sobre límits territorials de la mateixa Regió de Múrcia, confrontant amb el territori veí de la Comunitat Valenciana, i que, per tant, petrifica el caràcter del Carxe com a territori necessàriament i imperativament murcià.¹⁵

Disposición adicional segunda

Cualquier alteración de los límites territoriales de la Región de Murcia se hará mediante reforma de este Estatuto y aprobación de las Cortes Generales, por ley orgánica, de conformidad con la Constitución y las leyes.

Ben significatiu és, com a recordatori, que ni en els textos de comentari oficial o formal a l'Estatut d'autonomia murcià, ni en els de recull de normativa autonòmica murciana (o en els manuals sobre dret murcià), enlloc, no hi hagi la més mínima referència a un enfocament jurídic (o similar) del fet lingüístic murcià aquí descrit, en tota la seua pluralitat i caràcter, ni tan sols com a peculiaritat cultural. Aquesta és una matèria ignota i inèdita per als departaments de Dret Públic a les universitats murcianes.

4 La Llei de patrimoni cultural de la Regió de Múrcia, de 2007

4.1 El contingut general de la Llei

És a partir de la globalitat de la Llei 4/2007, de 16 de març, de patrimoni cultural de la Regió de Múrcia (en endavant LPCRM), entre d'altres normes, que és possible i, al nostre parer, preceptiva, aqueixa protecció i reconeixement, tot centrant-la en les manifestacions del valencià *en terra murciana*.

No debades l'exposició de motius de la Llei comença dient precisament, a propòsit del patrimoni cultural –en tota la seua varietat i, per tant, inclòs el fet lingüístic– com un dels principals trets d'identitat de la Regió de Múrcia, el següent:

El patrimonio cultural de la Región de Murcia constituye una de las principales señas de identidad de la misma y el testimonio de su contribución a la cultura universal. Los bienes que lo integran constituyen un patrimonio de inestimable valor cuya conservación y enriquecimiento corresponde a todos los murcianos y especialmente a los poderes públicos que los representan.

Com hem vist, l'article 8 de l'Estatut d'autonomia (precepte en què es basà el legislador murcià per aprovar la LPCRM, i així apareix en l'exposició de motius d'aquesta llei) es refereix a la protecció i foment de les *peculiaritats culturals* de la Regió, així com del *cabal de costums i tradicions populars* d'aquesta, amb l'afegit exprés que es respectin, en tot cas, les variants locals i comarcals. D'aquesta manera, si això ha de passar amb les variants del fet lingüístic dialectal murcià (locals i comarcals) dins del castellà com a llengua, per la mateixa raó s'ha de produir aqueix respecte quan es tracta, en un sector del territori murcià estrictament, d'una *altra* llengua, el valencià/català del Carxe.

De l'LPCRM ens interessa remarcar el que s'estableix amb caràcter general, en l'article 1 (apartats 1, 2, 3 i 5), dins el títol preliminar i, específicament, sobre el patrimoni etnogràfic (que presenta una relació molt clara amb la matèria lingüística), els articles 65 i 66, dins del títol V de la Llei, que atorguen un plus de protecció.

¹⁵ Aquesta és una qüestió de molta rellevància (perquè afecta els límits territorials externs de la sencera Regió de Múrcia) i que els geògrafs han palesat, com ara Jesús Burqueño Rivero, al treball «El mapa escondido: las lenguas de España». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* [Madrid: Asociación de Geógrafos Españoles], núm. 34 (2002), p. 171-192, tot explicant la realitat del Carxe, singular des del punt de vista lingüístic, en un lloc remot de l'interior murcià. També seria rellevant, com a hipòtesi, el fet que el conjunt del territori valencianoparlant de la Regió de Múrcia –el que aquí descrivim– constituís un únic municipi, el Carxe, regit per un ajuntament propi i exclusiu per a la zona de parla valenciana, i no que està repartit entre els tres termes municipals actuals. Però ni això es va preveure en el passat (quan jurídicament era possible, sobretot per raons demogràfiques), ni hi ha demandes o peticions en tal sentit. I, fins i tot avui, per mor del que preveu la legislació estatal de règim local –en virtut de la Llei 27/2013, de 27 de desembre, de racionalització i sostenibilitat de l'Administració local, avalada plenament pel TC– això no seria possible, de cap de les maneres, perquè si bé hi hauria superfície territorial suficient, existeix l'hàndicap insuperable de comptar amb un mínim de 5.000 habitants per al territori segregat resultant. I, com veurem més avall, això en absolut s'acompliria al Carxe.

La idea de protecció i reconeixement per al valencià a la Regió de Múrcia podria materialitzar-se, molt bé, mitjançant la declaració d'aquest fet lingüístic com a Bé d'Interès Cultural (BIC) immaterial, la categoria més alta de protecció i reconeixement, conforme als articles 2.a i 3.1 de l'LPCRM, que ara comentam.

El fet lingüístic valencià propi del sector oriental dels municipis de Favanella, Iecla i Jumella es podria considerar subsumit dins de la categoria de BIC immaterial de què tracten l'article 2.a i l'article 3.1 de la Llei:

Artículo 2.- Clasificación de los bienes integrantes del patrimonio cultural de la Región de Murcia.

Los bienes más destacados del patrimonio cultural de la Región de Murcia deberán ser clasificados conforme a las siguientes categorías:

- a) Los bienes de interés cultural.
- b) Los bienes catalogados por su relevancia cultural.
- c) Los bienes inventariados.

Artículo 3.- Bienes de interés cultural.

1. Los bienes [...] inmatereales más relevantes por su sobresaliente valor cultural para la Región de Murcia serán declarados bienes de interés cultural e inscritos de oficio en el Registro de Bienes de Interés Cultural de la Región de Murcia, con indicación, si se tratara de inmuebles, de la categorización a que se refiere el apartado tres de este precepto.

Com a minoria lingüística present en una part de la Regió de Múrcia, el fet lingüístic valencià del Carxe té una rellevància cultural destacada i significativa pels diversos valors, de tot ordre, que aquell fet comporta: en primer lloc el valor idiomàtic d'aquesta realitat *per se*, en constituir l'expressió d'un sistema lingüístic diferent, distint, al majoritari de la mateixa Regió de Múrcia, sens perjudici de l'íntima relació que en el patrimoni lingüístic murcià majoritari (en el dialectal) té, a la vegada, el català medieval, per substrat i adstrat.

Però, no se'ns amaga que estam tractant d'una expressió lingüística tan i tan minoritària (sobre 628 persones en total empadronades al Carxe, i d'elles nadiues sobre 485, segons dades de 2014,¹⁶ i amb dades de 2016,¹⁷ sobre 849), que és més que desconeguda en el conjunt de la Regió de Múrcia (amb una població, segons les xifres oficials a data 1 de gener de 2015 i 1 de gener de 2016¹⁸ d'1.467.288 i d'1.464.847 habitants, respectivament, del quals a la concreta ciutat de Múrcia, capital regional, vivien 439.889 habitants el 2015 i el 2016, 441.003), la qual cosa ja explicita moltes coses.¹⁹ I en l'àmbit general murcià només hom té constància (i consciència) sobre aquesta palesa minoria lingüística en alguns cercles culturals o acadèmics erudits o, sobretot, aquí sí, en els respectius municipis de Favanella (amb un total de 6.347 habitants el 2015 i de 6.184 habitants el 2016), de Iecla (amb 34.100 habitants el 2015 i de 34.037 el 2016) i de Jumella (amb 25.484 habitants el 2015 i de 25.362 el 2016), la qual cosa no passa amb els territoris veïns valencians (i més general en el conjunt del domini lingüístic del català), on sí que s'és conscient d'aqueixa expressió lingüística al/del Carxe, i sí que se'n té certa constància i del que representa.

Per aqueixa raó, la inacció proteccionista juridicoadministrativa murciana pot haver-se, fins i tot, justificat, pel fet que la possible protecció i/o reconeixement ja li ve o li vendrà atorgat de manera *reflexa* o *indirecta* pel que pugua representar l'actuació que puguin fer els poders públics (i acadèmics) valencians territorialment

16 Xifra aportada per Brauli Montoya i Abat. Vegeu bibliografia.

17 Xifra aportada per Antoni Mas i Miralles. Vegeu bibliografia.

18 Aprovades pel Reial decret 1079/2015, de 27 de novembre, i pel Reial decret 636/2016, de 2 de desembre.

19 A la Regió de Múrcia hi ha un únic municipi amb menys població que la que té el Carxe. Es tracta del municipi d'Ojox, ubicat en plena vall de Ricote, al centre de la Regió, just a la vora del riu Segura, en un paisatge d'horta feraç, de clara arrel morisca. En concret, la població és d'uns 497 habitants, i la superfície del municipi és de 45,28 km². Són molts, fins i tot, els municipis murcians amb una extensió superficial molt i molt inferior a la del Carxe (s'estima en uns 310 km²), amb diversitat de contingents poblacionals (alguns grans o molt grans), però a hores d'ara el que ens interessa és que ja existeixen com a tals municipis, cosa que no ocorre –ni pot ocórrer– amb el Carxe, on s'esdevé impossible jurídicament constituir un nou i exclusiu municipi per a aqueixa zona, regit per l'únic ajuntament en hipòtesi valencianoparlant de Múrcia, i aglutinador de tot aqueix territori limítrof amb les terres valencianes de la província d'Alacant, d'expressió valenciana.

immediats amb una població major i considerable;²⁰ tot això sens perjudici d'algun tipus d'actuació (menor o escadussera) per part dels poders públics municipals de Favarella, de Iecla i de Jumella.

Aquesta és la raó que ha justificat que ni tan sols la legislació murciana ni l'Administració autonòmica murciana hagin reconegut formalment aquesta minoria lingüística. Així es deriva també de la referència que fa al concret exemple del valencià parlat al Raspall o Carxe (terme municipal de Iecla), ortografiat com a *Raspay*, com a *fet diferencial lingüístic* més que minoritari en el si de la Regió de Múrcia, el jurista basc [Josu Iñaki Erkoreka Gerbasio](#) en l'article intitulat «[Hechos y contra-hechos diferenciales en el Estado autonómico español](#)», publicat l'any 2002.²¹

Siga com siga, seria possible des d'un punt de vista jurídic (conforme a la legislació murciana vigent), que aquest fet lingüístic singular de la zona del Carxe rebés la consideració de BIC immaterial. I així, per tal d'impulsar la protecció d'aquesta singular i genuïna riquesa lingüísticocultural, s'hauria de formular la petició formal d'incògnit de l'expedient en pro d'aqueixa consideració i reconeixement davant la Conselleria competent en matèria de patrimoni cultural de l'Administració autonòmica murciana, tot seguint el tràmit establert en l'esmentada LPCRM (articles 13 i 16-20).

Transcrivim l'article 17 de l'LPCRM, atès que ja ens dona una idea prou aproximada del fons del que tractam, aplicat als béns intangibles com és la llengua:

Artículo 17.- Contenido de la declaración de un bien de interés cultural.

La declaración de un bien de interés cultural contendrá necesariamente:

a) Una descripción clara y detallada del bien objeto de la declaración que facilite su correcta identificación. En el caso de bienes inmuebles, además de su delimitación, las partes integrantes, pertenencias, accesorios y bienes muebles que por su vinculación con el inmueble pasarán también a ser considerados a todos los efectos de interés cultural. En el caso de bienes inmateriales, además de la descripción de sus aspectos intangibles, la relación y descripción de los bienes muebles e inmuebles que, por su especial vinculación con el bien inmaterial, pasarán también a ser considerados, a todos los efectos, bienes integrantes del patrimonio cultural de acuerdo con alguna de las categorías a que se refiere el artículo 2 de la presente Ley. Asimismo, en el caso de bienes muebles que se declaren como colección, la catalogación de los elementos unitarios que la componen, así como la especificación de todos los datos necesarios para su reconocimiento individual y como parte de la colección.

b) Las razones que justifican su declaración como bien de interés cultural, así como la enumeración de los valores del bien que constituyen aspectos fundamentales a proteger

[...].

d) En su caso, las medidas a que se refieren los artículos 40.3 y 47.4 de la presente Ley.

Entre d'altres qüestions –i molt rellevant, en aqueix eventual procediment– seria necessari comptar amb l'informe dels tres municipis concernits (Favarella, Iecla i Jumella) i, si bé aquests informes no són determinants, sí que són molt importants, raó per la qual i atès el fons de l'assumpte, en tractar-se d'una minoria en aqueixos municipis (i més encara en el conjunt de la Regió de Múrcia) convendria que els informes dels ajuntaments esmentats fossin favorables (i molt documentats), per explicitar una labor autèntica de protecció envers el tipus de bé, amb el suport de les autoritats dels municipis on s'expressa el concret bé del fet lingüístic distint i diferent del fet lingüístic murcià *majoritari*.

En efecte, es requereix una labor de protecció addicional per part dels municipis concernits (per apropament i immediatesa al fet lingüístic del valencià que es dona entre els seus veïns), i això explicita una sèrie

20 Les dades de població són: 1.413 habitants el 2015 i 1.391 el 2016 al municipi de l'Alguenya i, sobretot, 7.695 habitants el 2015 i 7.627 el 2016 al municipi del Pinós, termes directament confrontants; 1.855.047 habitants el 2015 i 1.836.459 el 2016 a la província d'Alacant i 4.980.689 habitants el 2015 i 4.959.968 habitants el 2016 al conjunt de la Comunitat Valenciana.

21 ERKOREKA GERBASIO, Josu Iñaki. «Hechos y contra-hechos diferenciales en el Estado autonómico español». A: ECHANO BASALDUA, Juan Ignacio (coord.). *Estudios jurídicos en memoria de José María Lidón*. Bilbao: Universidad de Deusto = Deustuko Unibertsitatea, 2002, p. 881-910.

d'obligacions legals per part de les administracions locals de la Regió de Múrcia, dins la zona del Carxe, conforme al que s'estableix en l'article 6.2 de l'LPCRM, que diu el següent:

Artículo 6.- Deberes de cooperación y colaboración.

[...]

2. Las entidades locales conservarán, protegerán y promoverán la conservación y el conocimiento de los bienes integrantes del patrimonio cultural de la Región de Murcia que se ubiquen en su ámbito territorial.

Fins i tot aqueixos deures de cooperació i col·laboració s'exigeixen de persones físiques o jurídiques, públiques o privades, en pro d'aqueix patrimoni cultural autòcton, tal com palesa l'article 6.4 de l'LPCRM.

I això, per disposició expressa de l'LPCRM també s'estén a l'Església catòlica (i en concret al bisbat de Cartagena), a propòsit del seu ministeri i funció eclesial, fins i tot exigit per una de les constitucions del Concili Vaticà II, la qual cosa, així mateix, ha de tenir *ex lege* repercussions en el valencià del Carxe i en la seua protecció i reconeixement, segons expressa inclús l'exposició de motius de la dita Llei i més en concret el mateix article 6.3.

Així mateix, conforme a l'LPCRM en l'eventual expedient que s'incòa per a la declaració del fet lingüístic valencià del Carxe com a BIC immaterial, també caldria donar audiència a les entitats públiques i privades vinculades directament amb el bé (que no només seran les entitats estrictes del territori murcià, en la zona del Carxe, sinó que també ho seran per efecte *reflex*, les del territori valencià immediat, pel fons de la matèria). El que sí que seria necessari –i determinant i indefugible– conforme a aqueixa normativa és l'informe favorable almenys d'una de les institucions consultives a què es refereix l'article 7.2 de l'LPCRM (les reials acadèmies,²² les universitats de la Regió de Múrcia, els col·legis professionals i qualssevol altres entitats, quan així es determini reglamentàriament). I no, per tant, i això és molt rellevant a efectes de correcció jurídica en la tramitació, els organismes valencians de caire consultiu ni tampoc les universitats valencianes (i/o les catalanes), sens perjudici del seu pes com a entitats públiques interessades, i que podrien intervenir, però sense que el seu informe siga finalment *preceptiu* i, sempre que fos favorable, resulti determinant per declarar el valencià del Carxe com a BIC immaterial.

Una expressió lingüística d'autèntic enclavament (en part equiparable al Carxe com ha expressat explícitament la lingüística)²³ i que ha estat declarada BIC immaterial, que molt bé es podria prendre com a exemple, la tenim en el cas d'*a fala de Xálima*, a Càceres, on el Consell de Govern de la Junta d'Extremadura va dictar el 2001 el Decret 45/2001, de 20 de març, pel qual es va declarar BIC *a fala* com a bé intangible i modalitat lingüística de determinats municipis de la zona de la serra de Gata (dins de la família lingüística gallegoportuguesa, com la tercera branca del diasistema galaicoportuguès, si bé amb relacions amb l'asturleonès i el castellà dialectal propi d'aquesta contrada extremeña). Així surt publicat al *Diario Oficial de Extremadura* núm. 36, de 27 de març de 2001.

Deixam constància del fet (quasi sorprenent) que, entre d'altres béns declarats BIC immaterials a la Regió de Múrcia, n'existeix un, segons el Decret del Consell de Govern murcià 229/2008, de 25 de juliol, pel qual es declarà BIC immaterial la *dieta mediterrània*. Malgrat que hom, a simple vista, no ho pogués imaginar, es tracta també d'un bé la declaració del qual té un contingut lingüístic manifest clarament emparentat amb el valencià/català (amb referència explícita al substrat lingüístic aragonès i català del patrimoni lingüístic murcià, com a signe d'identitat murciana). En efecte, això és el que es deriva de l'annex de l'esmentat Decret, que inclou la declaració expressa, del tot correcta i encertada, següent:

La dieta mediterránea se manifiesta en una serie de elementos que se pueden clasificar en diversas categorías: usos, representaciones, expresiones, conocimientos, técnicas y espacios culturales, que tienen su reflejo en nuestra Región y que pueden relacionarse con múltiples bienes materiales e inmateriales, según el concepto de patrimonio inmaterial establecido en el artículo 2 de la Convención para la salvaguarda del patrimonio cultural inmaterial, aprobada por la UNESCO en el año 2003. Citamos como ejemplos los siguientes:

²² La comunitat autònoma de la Regió de Múrcia té aprovada la Llei 2/2005, d'11 de març, d'acadèmies de la Regió de Múrcia.

²³ És el cas del treball del filòleg José Enrique Gargallo Gil, «Fronteras y enclaves en la Romania. Encuadre romance para la *Fala de Xálima*». *Limite: Revista de Estudios Portugueses y de la Lusofonia* [Badajoz: Universidad de Extremadura], núm. 3 (2009), p. 27-43, amb referència ben clara al Carxe i la seua naturalesa específica d'*enclavament*.

[...]

- Expresiones, que en cada momento y lugar se traducen en músicas, tradición oral, toponimia, creatividad en los platos o a partir de ellos. Destacables pueden ser, en este sentido, las hablas de la Región de Murcia, que manifiestan en sus variedades locales, comarcales y regionales el mestizaje de los pueblos que han habitado este territorio y que configuraron una dieta común al Mediterráneo. Así por ejemplo, en la Región algunas palabras para designar ingredientes reflejan la repoblación cristiana por aragoneses y catalanes, tras las luchas con los musulmanes, legado de aquello son los «pésoles» (guisantes) o «lluç» (merluza).

[...]

La dieta mediterránea se caracteriza por la estacionalidad de los productos que la componen y las elaboraciones que a partir de ellos se pueden llevar a cabo, lo cual se refleja en nuestra mesa. Estos alimentos infunden en las comunidades mediterráneas un fuerte sentimiento de pertenencia al grupo y es mostrado como una señal de identidad que nos caracteriza y que nos distingue de otros.

4.2 Les possibilitats de la Llei en particular respecte al Carxe

L'estricta protecció del valencià a la Regió de Múrcia no pot centrar-se només en una declaració com a BIC immaterial retòrica, o poc o gens efectiva, perquè estam parlant d'un ésser viu, dinàmic i polièdric, amb diversos enfocaments possibles, però que té també molta relació amb els béns etnogràfics (alguns d'ells, a l'inversa dels béns vius, en molt seriós perill de desaparició). Doncs bé, les paraules de l'LPCRM són prou taxatives, en pro de la protecció d'aqueixos béns, qualificats com a béns *especials* (segons els articles 65 i 66) i amb una protecció *ad hoc*, a més de la general prevista en el títol preliminar de la mateixa Llei. Així ho estableix l'exposició de motius.

En conseqüència, consideram que, de manera obligada, tot parafrasejant el que disposa l'article 66.2 de l'LPCRM (la redacció literal del qual permet *subsumir* l'estat de la realitat lingüística vernacla del Carxe), a l'Administració autonòmica murciana (en estreta col·laboració amb els tres ajuntaments de la zona del Carxe i, si n'era el cas, en col·laboració amb les autoritats valencianes) se li exigeix la promoció i adopció, des del moment present, de les mesures oportunes conduents a: la seua protecció, la conservació, l'estudi, la documentació científica, la valoració i revitalització, i la seua recollida per qualsevol mitjà que garanteixi la seua protecció i la seua transmissió a les generacions futures.

I això per què? Per una raó ben senzilla: perquè així com de tots els béns immaterials de valor etnogràfic i tradicional de la Regió de Múrcia, el més amenaçat, infravalorat i en vies evidents de desaparició i pèrdua absoluta i irremeiable (per desaparició física dels parlants patrimonials i per desaparició cultural de la seua mateixa transmissió intergeneracional, funcional i social, així com per la gravíssima estigmatització del seu ús, en nombroses ocasions, amb la consegüent manca de prestigi) és el relatiu a l'expressió lingüística *autòctona* murciana, en les diverses parles murcianes pròpiament dites, que amb més raó ocorre l'anterior al Carxe i amb la seua llengua territorial.

Però, no n'hi ha prou amb la mera incoació de l'expedient en pro de la declaració del BIC immaterial, ni tan sols amb la seua consecució. Al contrari, s'exigeix un *camí de no retorn* en pro de la plasmació dels postulats del mateix BIC immaterial. Aquest, ex article 66.2 de l'LPCRM, no actua com els altres BIC materials o, fins i tot, els immaterials ja declarats, sinó que requereix, pel seu caràcter plural i molt complex, una política cultural activa, explícita i compromesa (amb summa dedicació) o, el que és el mateix, exigeix un tractament diferenciat o *ad hoc*, el que podríem anomenar com a *àmbit dinàmic* dels BIC immaterials de caire lingüístic. Una actuació d'aquesta mena exigeix, a part de la col·laboració i cooperació que hem descrit, que la mateixa Administració confiï en el poble que regeix i en el que aquest pot fer de manera paral·lela, per salvaguardar el patrimoni cultural i lingüístic de què és dipositari, sens perjudici d'una labor *directora* o principal d'actuació per part de l'Administració (tal com es llegeix en l'exposició de motius de la Llei).

En qualsevol cas, i perquè quedi plena constància de les dificultats existents, convé deixar ben clar que l'*autoidentificació* conscient de la societat murciana –i, sens dubte, dels estaments polítics que la governen– amb els valors lingüístics i autòctons del fet lingüístic dialectal murcià en general, és minúscula, escassa o anecdòtica en la majoria dels supòsits, i inexistent de cara a determinats i concrets àmbits geogràfics. Podem

posar l'exemple de la festivitat típica *panotxa*, anomenada del *Bando de la Huerta*, a la ciutat de Múrcia i el seu estricte entorn territorial, que, per bé o per mal, és tanmateix el que sobretot se sol conèixer fora de la Regió com a representatiu de la cultura (i de part de la parla) en el conjunt del territori murcià; de divulgació, en ocasions com a actuació una mica *pintoresca*, tot i el seu valor patrimonial, d'algun certamen literari –de poesia o de prosa– en el llenguatge del país panotxo; de representacions de teatre popular [el famós *Auto de los Reyes Magos*, aquest sí, una mica més formal] o de caire costumista; d'alguna celebració religiosa i/o festiva, arrelada en el medi rural o en el ciutadà de la capital, però d'origen rural; de folklore, música, balls, esports i jocs tradicionals i de glosa popular (*el trovo*); i de tradició agrària, artesanal, pecuària i pesquera, inclosos la plural tradició hidràulica, el dret consuetudinari murcià i les diverses institucions en què aquest món es manifesta, on allò autòcton murcià s'evidencia *per se* en l'expressió lingüística,²⁴ tot i el pes inconcús i abassegador del castellà estàndard, i de molt poca cosa més.

4.3 El contrast amb la protecció que brinda la legislació andalusa

Això que passa a Múrcia és ben distint, emperò, del que ocorre a la comunitat autònoma d'Andalusia com a societat o conjunt de societats, per millor dit (atès el que signifiquen les terres de Llevant de l'antic Regne de Granada i la seua substantivitat cultural i lingüística, qüestió sobre la qual tornarem) i, també, com a conjunt de poders públics. En efecte, en aqueix territori resulta que, al més alt nivell normatiu, la Llei orgànica 2/2007, de 19 de març, per la qual s'aprovà el nou Estatut d'autonomia (tot ampliant el que preveia l'Estatut originari), atorga protecció i reconeixement explícits a la *modalitat lingüística andalusa*, en totes les seues variants, incloses per tant les variants o modalitats *murcianes* del concret territori anomenat *andalús* (per a major descrèdit, afront i baldó de la sencera Regió de Múrcia, que no ho fa amb el patrimoni lingüístic del seu propi i estricte territori, *dins* la Regió de Múrcia). Així es deriva expressament de l'article 10.3.3r i 4t, inclòs dins un precepte intitulat «Objetivos básicos de la Comunidad Autónoma»²⁵ i de l'article 213, precepte intitulat «Reconocimiento y uso de la modalidad lingüística andaluza»,²⁶ de l'esmentada Llei orgànica 2/2007, de 19 de març, i en la legislació de desenvolupament en matèria de patrimoni històric i cultural, d'educació i de mitjans de comunicació, amb consideració ben explícita i detallada al fet lingüístic i a la seua protecció

24 És el cas dels següents béns, que, més o menys relacionats, en tot o en part, amb el fet lingüístic dialectal murcià, han estat declarats BIC immaterials pel Consell de Govern de la Regió de Múrcia: a) el Consell d'Hòmens Bons de l'Horta de Múrcia, ja esmentat en parlar de l'article 8 del mateix Estatut murcià i de la Llei orgànica del poder judicial, declarat BIC immaterial en virtut del Decret 210/2008, de 18 de juliol (com també ho va ser el també esmentat Tribunal de les Aigües de l'Horta de València, per Decret 73/2006, d'11 de juny, del Consell de la Generalitat Valenciana, i tots dos inclosos entre els béns protegits com a patrimoni immaterial de la Humanitat per la UNESCO, inclosa la riquesa immensa de l'oralitat); b) la dieta mediterrània, en virtut del Decret 229/2008, de 25 de juliol [assumpte tractat en aquest treball amb extensió, més amunt]; c) els *cantes mineros y de Levante*, a Cartagena i La Unión, en virtut del Decret 2/2011, de 28 de gener; d) la Festa de *las Cuadrillas* [de Ànimas] a Barranda, Caravaca de la Cruz, en virtut del Decret 34/2011, de 18 de març, en què hi ha un descripció prou correcta de l'àmbit territorial del murcià com a fet lingüístic (dins i fora de la Regió de Múrcia) i del folklore del país; e) l'*Aurora Murciana. Los Auroros en la Región de Murcia*, en virtut del Decret 97/2012, de 13 de juliol; f) la tradició del brodat de Llorca [Lorca], en virtut del Decret 5/2014, de 14 de febrer; g) el *trovo y la actividad trovera* a la Regió de Múrcia, en virtut del Decret 231/2014, de 28 de novembre; h) *La Mañana de Salzillo*, a Múrcia, en virtut del Decret 44/2015, de 27 de març; i) la part immaterial del BIC, amb categoria de lloc d'interès etnogràfic (lloc físic), anomenat *El Calvario de Lorca*, en virtut del Decret 62/2012, de 4 de maig i, finalment, j) el Decret 7/2018, de 31 de gener, pel qual es declaren BIC immaterial la vela llatina i els oficis i sabers relacionats amb la <seua pràctica (on, entre d'altres, també el vocabulari és una qüestió més que rellevant, inclòs el d'origen valencià/català en una matèria com aquesta).

25 El precepte en qüestió, inclòs en el títol preliminar, en la part que ens interessa, diu: «Artículo 10. Objetivos básicos de la Comunidad Autónoma. [...] 3. Para todo ello, la Comunidad Autónoma, en defensa del interés general, ejercerá sus poderes con los siguientes objetivos básicos:

3º El afianzamiento de la conciencia de identidad y de la cultura andaluza a través del conocimiento, investigación y difusión del patrimonio histórico, antropológico y lingüístico.

4º La defensa, promoción, estudio y prestigio de la modalidad lingüística andaluza en todas sus variedades.»

26 El precepte en qüestió, inclòs en el títol VIII, sobre mitjans de comunicació social, diu: «Artículo 213. Reconocimiento y uso de la modalidad lingüística andaluza. Los medios audiovisuales públicos promoverán el reconocimiento y uso de la modalidad lingüística andaluza, en sus diferentes hablas.»

conscient i sentida.^{27 28} Des de fa temps hem denunciat aquest palès contrasentit respecte al que fa (i, també, al que no fa) l'estricta Regió de Múrcia.²⁹

I, respecte a les actuacions de mínima protecció del patrimoni lingüístic autòcton que l'Administració de la Regió de Múrcia n'ha acabat fent (sempre a remolc d'altres coses, i com a qüestió merament i exclusivament cultural, com si allò lingüístic no existís *per se* o fos invisible o no audible), resulta que tot i que la *nòmina* pogués semblar gran o extensa, en el fons no ho és, perquè molt del cabal lingüístic del que hem remarcat o periclita (i agonitza) o, tret que es faci un camí profund, sentit i conscient de recuperació i actualització com a signe autèntic d'identitat lingüística (com sí que ocorre en d'altres territoris, i no només a Andalusia),³⁰ està en molt seriós risc d'extinció i desaparició. Per aqueixa raó, si l'anterior succeeix amb els valors lingüístics murcians (dialectals) pròpiament dits en general, a propòsit dels particulars del Carxe, no cal dir que no existeix cap mena d'*autoidentificació* per part de la societat murciana, que ho veu o molt i molt llunyà o considera que de tot això s'ha d'encarregar, si n'era el cas, com de fet succeeix, i per efecte *reflex*, la veïna Comunitat Valenciana; fins al punt que algú considera *providencial* (en tots els sentits possibles) que de tot això s'encarreguin, si de cas, els poders públics valencians, per l'interès que manifesten, mentre que l'Administració autonòmica murciana es comporta de manera totalment inactiva, amb una actuació que fins i tot podria considerar-se negligent per omissió i, pel que fa al fons, també, expressió de descrèdit o un afront en matèria cultural i patrimonial.

En conseqüència, tot i que, a partir de la normativa que hem esmentat, i la que esmentarem més endavant, podríem considerar que la capacitat d'acció és possible,³¹ pesa molt, encara ara, la falta de consciència

---

27 Es tracta del que preveuen les següents lleis: Llei 14/2007, de 26 de novembre, del patrimoni històric d'Andalusia (article 2), que estableix també com a objecte de la Llei les particularitats lingüístiques i la toponímia; Llei 17/2007, de 10 de desembre, d'educació d'Andalusia (amb nombrosos preceptes sobre protecció, ús i dignificació de la modalitat lingüística andalusa, en les seues diverses variants, a l'escola), i Llei 18/2007, de 17 de desembre, de la ràdio i televisió de titularitat autonòmica gestionada per l'Agència Pública Empresarial de la Ràdio i Televisió d'Andalusia (RTVA), amb referència expressa en l'article 4 a la parla i les modalitats lingüístiques vernacles, i al seu ús efectiu.

28 Encertades les afirmacions, sobre aquesta qüestió de TASA FUSTER, Vicenta. «El sistema español de jerarquía lingüística. Desarrollo autonómico del artículo 3 de la Constitución: lengua del Estado, lenguas cooficiales, otras lenguas españolas y modalidades lingüísticas. Teoría y praxis = The Spanish system of language hierarchy. Autonomic development of article 3 of the Constitution: State language, co-official languages, other Spanish languages and language modalities. Theory and praxis». *Revista de Derecho Político* [Madrid: UNED], núm. 100 (2017), p. 51- 79.

En concret, a propòsit del que anomena: «2. La lengua en los Estatutos de la Comunidades monolingües», i que especifica així, «2.1. La identidad andaluza y las modalidades lingüísticas», diu: «La insistencia en la modalidad lingüística andaluza y en su valor identitario no debe ser entendida como la afirmación de una lengua diferenciada; sino como la constatación de la existencia de una diglosia entre las variantes andaluzas y el castellano estándar, y como una reivindicación de la dignidad de estas variedades lingüísticas».

29 El darrer d'aquests articles és el següent, amb un resum molt actualitzat de la problemàtica descrita: NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «La protección y reconocimiento del patrimonio lingüístico del Levante del antiguo Reino de Granada por la Ley Orgánica 2/2007, de 19 de marzo: ¿un revulsivo para la Región de Murcia y su patrimonio lingüístico autóctono?» A: *IX Jornada del Murciano (2017). Las hablas murcianas en la Tierra de Levante del Antiguo Reino de Granada*. Múrcia: L'Ajuntaera: Universidad de Murcia: Facultad de Letras, en prensa.

30 És el cas del Decret 208/2017, de 17 de desembre, del Govern d'Aragó pel qual es declaren BIC immaterial les romeries, els ritus i les tradicions entorn de Santa Euròsia a l'Alt Aragó (en aragonès, *Santa Orosia*), i per tant també la llengua aragonesa –en què totes aquestes manifestacions s'expressen– passa a estar protegida i reconeguda, com s'esdevé explícitament del text de la declaració, a més a més d'estar-ho en virtut del mateix Estatut d'autonomia d'Aragó i la legislació lingüística aragonesa pròpiament dita i, sobretot, i així s'explicita en el text, en senyal, de recuperació identitària i de reconeixement i protecció d'aquest cabal lingüístic pels poders públics aragonesos i per la pròpia societat aragonesa que així ho ha reclamat.

31 Per exemple, de la Llei 14/2016, de 7 de novembre, de patrimoni arbori monumental de la Regió de Múrcia, se'n deriva, tot i que puga semblar curiós, per l'objecte de la Llei, una idea de protecció d'un patrimoni digne de conservació, l'arbori monumental, per diversos factors (ambientals, naturals, culturals, patrimonials i històrics) i així es preveu al preàmbul de la Llei i a l'articulat. Però sorprèn que tota la filosofia positiva conservacionista i proteccionista que s'esmerça envers les espècies naturals, no s'hi dediqui a les persones, en particular a preservar la parla *viva* de les persones, quan aquestes constitueixen, com és el cas a la Regió de Múrcia, ja siga amb el patrimoni dialectal murcià pròpiament dit, ja siga amb l'exemple del valencià del Carxe, reductes de tradició, d'història i de caràcter genuí. I això ho deim d'un text prou correcte –còpia exacta de la Llei 4/2006, de 19 de maig, de la Generalitat, de patrimoni arbori monumental de la Comunitat Valenciana– que inclús recull, pel seu nom, la pluralitat del vocabulari de la Regió murciana a l'hora de designar determinades espècies arbòries monumentals que cal preservar, i es transcriuen noms de clar origen aragonès i/o català/valencià en les designacions, com ara *garrofero* i *olivera* (i el diminutiu *oliverica*) i la forma de vida rural no només en *cortijos*, sinó fins i tot en *masías*. No debades es parla del següent: «También el patrimonio cultural que representan el conjunto de documentos gráficos, escritos, tradición oral, etcétera, que tiene como protagonistas a estos árboles y al pueblo murciano, está en peligro, al estar deteriorándose y desapareciendo, por falta de recopilación. Es pues también necesaria la recuperación del legado documental, etnobotánico y bibliográfico, del conjunto de valores histórico-culturales que reúnen estos destacados árboles».

murciana respecte al fet que en una part del seu sòl hi ha, *viva*, la minoria lingüística del Carxe i que a aqueixes persones –totes elles murcianes– se'ls han de reconèixer certs drets i a l'Administració autonòmica murciana unes obligacions envers elles. Tot això, a Múrcia, ja siga, com deim, per al fet dialectal murcià, ja siga (sense cap mena de dubtes) per al fet lingüístic propi del Carxe, avui per avui, és una praxi ignota, inèdita, desconeguda... i més encara la seua exigència administrativa o, fins i tot, judicial.³²

I, per exemple, respecte al fet dialectal murcià pròpiament dit, és poquíssima la consideració que bona part de les autoritats acadèmiques, culturals i universitàries³³ murcianes hi presten, tot partint d'una concepció d'extrema i extremada ortodòxia lingüística a partir del castellà estàndard, sense gairebé concessions a allò idiosincràtic murcià, per considerar-ho periclitat i desfasat o bé (i més si té relació amb el *panotxo*) inventat, recreat o artificios, sense atendre el fons lingüístic genuí que hi bull i és o suposaria una fita per construir una identitat significada en matèria lingüística.

Doncs bé, això mateix però aplicat al mateix i concret poble murcià i a la seua tradició lingüística, mitjançant escrits i mitjançant la tradició oral, és el que es troba en falta que l'Administració murciana protegeixi específicament i de manera decidida i conscient.

32 Bé que ho sabem, amb la major modèstia i humilitat, nosaltres mateixos. En efecte, la via judicial relativa a la petició d'incoació de l'expedient per tal que el patrimoni lingüístic murcià fos declarat BIC immaterial ha quedat com una batalla, perduda (o guanyada) al 50%, segons la Sentència 804/2016, de 25 de novembre de 2016, de la Sala Contenciosa Administrativa del Tribunal Superior de Justícia de la Regió de Múrcia, dictada en el recurs contenciós administratiu núm. 111/2013, interposat per qui això ara escriu contra l'Ordre de 25 d'octubre de 2012 del Conseller de Cultura i Turisme del Govern de la Regió de Múrcia, per la qual es va desestimar el recurs d'alçada interposat contra la Resolució de 4 de maig de 2012 de la Direcció General de Béns Culturals «por la que se inadmite la solicitud para la declaración como Bien de Interés Cultural Inmaterial del Murciano, conjunto de las hablas de la cuenca del Segura, como hecho lingüístico propio de dicho ámbito geográfico y las manifestaciones de la Literatura en Murciano».

La sol·licitud d'incoació fou formulada per l'entitat murcianista L'Ajuntaera pa la Plática, el Esturrie y'el Escarculle la Lengua Murciana, davant l'Administració dependent del Govern autonòmic murcià i en l'esmentada petició vaig redactar –junt amb el jurista murcià Pedro Jesús Sánchez Galindo– l'informe jurídic de fons que l'acompanyà, així com també la petició de millora/esmena realitzada l'any 2012. Tot i amb això, el parer de l'Administració murciana, segons la dita Resolució de la Direcció general de Béns Culturals de 4 de maig de 2012 fou la d'*inadmetre* l'anterior petició, tot considerant, sobre la base d'allò objecte d'informe per la Universitat de Múrcia, que no hi ha res a protegir i que no existeixen les modalitats lingüístiques (murcianes) sinó «el español hablado en Murcia». I punt. I no hi ha res més a tractar. Interposat el corresponent recurs d'alçada –la redacció jurídica del qual també vaig fer–, l'esmentat conseller de Cultura i Turisme, per mitjà de la citada Ordre de 25 d'octubre de 2012, va desestimar el recurs administratiu interposat i va confirmar, en la seua integritat, la Resolució referida.

Tota vegada que únicament restava, en dret, com a única via possible per a la seua esmena i reparació, la jurisdiccional (i vist que l'esmentada Ajuntaera murciana incomprendiblement i dissortadament es va aquietar i no hi va recórrer), al febrer de 2013, com a interessat directe i personal en l'assumpte, així com també en exercici de l'acció pública en matèria de patrimoni històric i cultural (de què tracta la legislació estatal i l'autonòmica) i, finalment, atesa la meua condició conscient de murcianoparlant dialectal (nascut a Vélez Blanco, Almeria; si bé resident a les Balears, i catalanoparlant) i per una raó inclús de dignitat personal i d'amor, profund, cap al llegat lingüístic que els meus majors m'han transmès, davant resolucions com les anteriors, vaig decidir d'interposar l'esmentada acció en via judicial.

El resultat no ha pogut ser més inquietant i desolador, ja que l'esmentada Sentència de 25 de novembre de 2016, sense entrar de cap manera ni una en el fons de l'assumpte (ni tan sols valorant l'abast col·lectiu del que hom sol·licitava i el fet de tractar-se d'una qüestió polièdrica que afecta directament drets fonamentals, en la seua plasmació individual i en la seua plasmació col·lectiva) ha considerat que no tenc legitimació processal i ha donat per acabat l'assumpte, tot declarant inadmissible el recurs, inclusivament, amb condemna expressa en costes judicials contra la meua persona.

La pètit d'aqueix plet apareix transcrit, complet, en el nostre article «Sobre la protecció y reconocimiento del patrimonio lingüístico valenciano de base castellano-aragonesa y murciana (inclusive la del patrimonio lingüístico emparentado con aquél, como *continuum* dialectal, en el Sureste y Sur peninsular)». A: CASANOVA, Emili; SALVO, César (ed.). *Serres, identitats i paraules. III Jornades sobre els parlars valencians de base castellanoaragonesa, valencianoaragonesa i castellanomurciana*. València: Denes, p. 565-607.

Malgrat tot, l'única cosa positiva de l'assumpte que descrivim és que és evident que la qüestió del patrimoni lingüístic murcià autòcton i la seua protecció ha emergit d'allò *subterrani* i, més prompte que tard, per la via que siga (i més si tenim en compte la novíssima legislació en matèria de patrimoni cultural immaterial), acabarà sent objecte d'*algun* tipus de reconeixement i consideració, com ocorre en d'altres territoris d'Espanya i, fins i tot, i com ja hem descrit, en els veïns i limítrofes on, per a major oprobí, afront i descrèdit de la Regió de Múrcia, el seu concret patrimoni lingüístic *murcià o de base murciana* sí que és protegit i reconegut, en tot o en part.

Dissortadament, i esperam que per poc temps, la Regió de Múrcia sembla viure al *marge* del que estrictament exigeix la legislació vigent en matèria cultural i lingüística.

33 La Universitat de Múrcia, des d'una estricta i extrema ortodòxia filològica i dialectològica, no advoca –com s'evidencia pel que hem dit just en la nota anterior– per cap mena de protecció o reconeixement del patrimoni lingüístic (dialectal) murcià. Edita, tanmateix, sota el patrocini de la Facultat de Lletres, i d'altres patrocinadors, la revista *Tonos (Revista Electrónica de Estudios Filológicos)*, on s'han publicat diversos articles sobre el murcià. Més informació a Internet: www.um.es/tonosdigital.

5 La Llei sobre la radiotelevisió de la Regió de Múrcia, de 2004

La comunitat autònoma de la Regió de Múrcia té aprovada la Llei 9/2004, de 29 de desembre, sobre la creació de l'empresa pública regional Ràdio Televisió de la Regió de Múrcia. En pura hipòtesi, en ambdós mitjans de comunicació (ràdio i televisió) podria aparèixer i sentir-se el valencià com a idioma –molt minoritari, però cert– d'una part de la població murciana, cosa que, pel que ens consta, no ha passat mai. En qualsevol cas, i de cara al futur, la possibilitat que aparegui i se senti el valencià, en justa proporció i equitat (incloses possibilitats tècniques de desconnexió o d'algun tipus de programació específica per a la zona), també a i per la Radiotelevisió murciana, deriva de la literalitat dels preceptes de l'esmentada Llei, tot i tractar-se d'una llengua ultraminoritària en el conjunt de la Regió de Múrcia.

En concret, a l'article 1, relatiu a l'*objecte*, hi ha una referència explícita al títol IV de la Llei estatal 7/2010, de 31 de març, general de la comunicació audiovisual, en què s'assenyala que el servei públic de comunicació audiovisual és un servei essencial d'interès econòmic general que té com a missió, entre d'altres, *donar a conèixer la diversitat cultural i lingüística d'Espanya*, de tal manera que, si diu això aquesta Llei murciana, també ho està dient *ad intram*, en l'específica Regió de Múrcia, i de cara al seu propi patrimoni lingüístic.

Així mateix, també ens interessien els diversos apartats de l'article 2 d'aqueixa Llei 9/2004, relatiu a l'*àmbit d'aplicació i principis generals*. En aqueix precepte allò lingüístic es pot considerar innat i, més en concret, allò autòcton del vessant lingüístic; i la idea de diversitat lingüística *per se* hi està inclosa. Una altra cosa és que no aparegui o no se'n faci difusió, o no hi hagi cap mena de consciència d'àmbit general murcià, a propòsit del fet lingüístic valencià del Carxe, per tractar-se d'una *altra* llengua, i distinta de la majoritària en tota la Regió. I, en efecte, com ocorre amb *tot* o amb quasi tot al Carxe, la resposta aniria (o s'hauria de buscar) en la rebuda legal –i normal– dels mitjans audiovisuals valencians i, si n'era el cas, i si hi arriben tecnològicament, *de o des dels* mitjans audiovisuals catalans.³⁴ Tot això, per considerar-se (de Múrcia capital estant) que el suport fet o a fer des del territori murcià castellanoparlant a aqueixa minoria lingüística del Carxe és o resulta innecessari, fins i tot contraproductiu o extravagant de cara als interessos generals murcians (?) i, des d'un punt de vista econòmic, no assumible.

En conseqüència, caldrà estar, sobretot, al que representi la implementació dels mitjans de radiodifusió i televisió valencians recuperats, en virtut de la Llei 6/2016, de 15 de juliol, de la Generalitat, del servei públic de radiodifusió i televisió d'àmbit autonòmic, de titularitat de la Generalitat, i la seua recepció al Carxe, ja siga de ràdio, ja siga de televisió.³⁵

34 Així com els mitjans de comunicació valencians solen donar notícia del Carxe, l'anterior és més escàs en el cas dels mitjans catalans, però algun exemple hi ha, com aquest televisiu del qual feim menció, que és suficientment significatiu *per se*: «El Carxe, una zona de Múrcia, on es parla català», del 14 de novembre de 2017. Localitzable així: <http://www.ccma.cat/tv3/alacarta/telenoticies-migdia/el-carxe-una-zona-de-murcia-on-es-parla-catala/video/5701815/>.

35 El fet físic (tecnològicament possible, i més amb els avanços de les telecomunicacions i d'Internet) de rebre el senyal dels mitjans de comunicació valencians i catalans al Carxe actuarà com a factor efectiu de normalització de la llengua, perquè la particular realitat del Carxe impedeix, avui per avui, que pugui tenir sentit el que es deriva de l'article 40.4 de l'esmentada Llei 7/2010, de 31 de març, general de la comunicació audiovisual, del tenor següent, i que ho facultaria *de iure*: «Artículo 40. Servicio público de comunicación audiovisual [...] 4. La emisión del servicio público de comunicación audiovisual por ondas hertzianas terrestres de una Comunidad o Ciudad Autónoma en otra limítrofe y con afinidades lingüísticas y culturales podrá ser efectuada siempre que así lo acuerden mediante convenio, y exista reciprocidad». L'única reciprocitat que, en pura hipòtesi, se'ns ocorre, en estricte compliment del principi legal de ser territoris limítrofs, seria la de regular la rebuda formal i oficial dels mitjans de comunicació valencians al Carxe (cosa que, fàcticament, ja succeeix) per al foment del valencià com a llengua, a canvi de regular la rebuda formal i oficial dels mitjans de comunicació murcians (la ràdio autonòmica, coneguda com *Onda Regional* i la televisió autonòmica murciana, coneguda com *7 TV*) al sud de la Comunitat Valenciana, just a propòsit de fomentar el fet lingüístic murcià o paramurcià (del castellà dialectal) parlat en les comarques valencianes, de parla murciana o relacionada o emparentada amb el murcià. Però això, que com a desideratium podria tenir certa lògica, i que fàcticament ja succeeix, en la praxi administrativa serà difícilment justificable, o significaria una mera anècdota, pel simple fet que la protecció conscient que els mitjans de comunicació murcians fan *pel* i *del* patrimoni lingüístic murcià autòcton (dins el territori murcià) és mínima, minúscula o inexistent, enfront de l'ús massiu i absolut –i més que contrastat– del castellà estàndard. I a més a més, el mateix fet lingüístic dialectal del sud de les comarques valencianes –des de l'Alt Vinalopó, amb Villena al capdavant, fins al Baix Segura o Vega Baja del Segura, amb Oriola al capdavant– no és, ni entre sí, ni de cara a l'exterior, exactament el mateix que el de l'estricta territori murcià veí, atès que en aqueixes comarques valencianes en qualsevol cas el valencià és avui llengua oficial (i pròpia i oficial en part de l'Alt Vinalopó i en Guardamar del Segura, aquest darrer del Baix Segura, municipi més al sud del sistema lingüístic), a tots els efectes. I les parles pròpies o vernacles d'aqueixes comarques, amb el castellà com a llengua, apareixen transides d'un substrat català/valencià evidentíssim –a Oriola està constatat que es va seguir parlant el valencià, molt i molt minoritàriament, però de manera certa, sembla que fins al segle XIX–, la qual cosa explícita un substrat diferent i més nítid encara que el de l'anomenat *murcià oriental*, a la concreta Regió de Múrcia. I avui reben totes aqueixes parles de l'oest i del sud de la província d'Alacant un adstrat valencià inconcís, i comença a haver-hi, com ja hem apuntat, oriunds neovalencianoparlants a

De tot això tractava, precisament, en àmbit general espanyol, la proposició d'iniciativa legislativa popular, conforme a l'article 87.3 de la Constitució, anomenada *Proposició de llei de televisió sense fronteres*, presentada en la IX Legislatura de les Corts Generals, i discutida al Congrés dels Diputats l'any 2011, fruit de la recollida de 670.000 signatures a tot l'Estat, i on hi hagué una referència ben expressa i taxativa al *català* a la Regió de Múrcia i que, dissortadament, no va reeixir, però que constitueix un antecedent incontrovertible de cara a aqueixa protecció.³⁶

En efecte, així es conté en una molt exhaustiva i brillant exposició de motius i, sobretot, així es llegeix en l'articulat d'aquell text:

Artículo 1. Objeto de la presente Ley.

1. La presente Ley tiene por objeto garantizar la recepción directa de las emisiones de radio y televisión autonómicas realizadas total o mayoritariamente en las lenguas incluidas en el ámbito de protección de la Carta Europea de las Lenguas Regionales o Minoritarias en aquellas otras Comunidades Autónomas con las que compartan lengua utilizada en una forma idéntica o parecida, con el fin de favorecer el desarrollo de los espacios de comunicación de dichas lenguas.

2. A los efectos de esta Ley y de acuerdo con la Carta Europea de las Lenguas Regionales o Minoritarias, las lenguas incluidas son:

- a) la lengua catalana, de conformidad con los Estatutos de las Comunidades Autónomas de Cataluña, de las Illes Balears y Valenciana, donde recibe el nombre de valenciano;
- b) la lengua euskera, de conformidad con el Estatuto de Autonomía del País Vasco, la Ley Orgánica de Reintegración y Amejoramiento del Régimen Foral de Navarra y la Ley Foral 18/1986, de 15 de diciembre, del Vascuence, de la Comunidad Foral de Navarra, donde recibe el nombre de vascuence;
- c) la lengua gallega, de conformidad con el Estatuto de Autonomía de Galicia.

3. Sin perjuicio de lo establecido en el apartado anterior, los principios y medidas que establece la presente Ley podrán ser de aplicación a estas lenguas o a otras que los Estatutos de Autonomía y las leyes protegen y amparan en los territorios donde tradicionalmente se hablan, y en todo caso a:

- a) la lengua catalana, de conformidad con el Estatuto de Autonomía de Aragón y la Ley 3/1999, de 10 de marzo, del Patrimonio Cultural Aragonés, así como en los territorios de la Región de Murcia donde es tradicional;
- b) la lengua gallega, de conformidad con el Estatuto de Autonomía de Castilla y León y con la Ley 1/1998, de 23 de marzo, de Uso y Promoción del Bable/Asturiano, del Principado de Asturias, donde recibe el nombre de gallego-asturiano;
- c) la lengua occitana, denominada aranés en Aran, de conformidad con el Estatuto de Autonomía de Cataluña.

Dissortadament, el Congrés dels Diputats, en la data d'11 de setembre de 2012, no va prendre en consideració aquesta iniciativa legislativa popular, per 185 vots en contra i 133 a favor, i cap abstenció.³⁷

---

la zona, com es deriva de l'educació rebuda en valencià, en part; cosa que no succeeix, per raons òbvies i evidents, a l'estricta ciutat de Múrcia i el seu entorn. Tal volta, i com a molt, aqueixa reciprocitat en matèria de mitjans de comunicació de què parlem tendria sentit en el territori del sud de la Comunitat Valenciana, en matèria cultural en general, i no tant en la seua concreció lingüística exacta. Però, en sentit invers, també el valencià (per a aquells que l'entenguin), també s'hauria de poder rebre oficialment *de i des dels* mitjans de comunicació valencians, en l'estricta ciutat de Múrcia i el seu entorn, i així aquests territoris i gents podrien descobrir, millor, el perquè del lèxic *panotxo* en particular i, en general, de bona part del murcià com a fet dialectal, i d'altres qüestions del sencer cabal lingüístic al sud-est peninsular.

³⁶ Expedient 120/000007/0000. Text publicat en el *Boletín Oficial de las Cortes Generales*. Congreso de los Diputados, núm. B-25-1, de 28 de desembre de 2011. L'autoria d'aqueixa Proposició correspongué a una sèrie d'experts en dret lingüístic, encapçalats per la jurista valenciana Mercè Teodoro i Peris i pel jurista mallorquí Bartomeu Colom i Pastor (professor titular de dret administratiu de la Universitat de les Illes Balears i mestre nostre, ja jubilat).

³⁷ Així es deriva del que publica el BOCG. Congreso de los Diputados, núm. B-25-2, de 14 de setembre de 2012. La discussió del fons ve tractada en el diari de sessions següent: DS. Congreso de los Diputados, núm. 55, d'11 de setembre de 2012.

Respecte al català/valencià en la Regió de Múrcia, hom es basà, en aqueixa Proposició, en l'article 8 de l'Estatut murcià (que ja hem transcrit i versat), fonamentat tot en *la tradició* que representa aquesta llengua en els territoris murcians on es parla, i que aquí tractam.

6 La Llei de consells escolars de la Regió de Múrcia, de 1998

6.1 El contingut de la Llei i les possibilitats respecte al Carxe

Si, com hem vist, la normativa murciana sobre patrimoni cultural i, fins i tot, la normativa murciana sobre mitjans audiovisuals, permet i faculta –a partir d'una interpretació finalista– la protecció del fet lingüístic propi del Carxe, això també ocorre en matèria educativa, just amb la Llei 6/1998, de 30 de novembre, de consells escolars de la Regió de Múrcia (en endavant LCERM), que en l'article 3.g estableix:

La programación general de la enseñanza se orientará fundamentalmente al logro de los siguientes objetivos contemplados en la Constitución y Leyes Orgánicas que regulan el proceso educativo:

[...]

g) Fomentar la conciencia de la identidad regional [murciana],³⁸ mediante la difusión y conocimiento de los valores históricos, geográficos, culturales y lingüísticos de nuestra Región.

De manera que si explícitament aquesta Llei ha establert que cal *fomentar la consciència de la identitat murciana*, mitjançant la difusió i coneixement dels valors històrics, geogràfics, culturals i lingüístics (en plural) de la Regió murciana, serien molt positives les iniciatives encaminades a difondre i conèixer aquests valors lingüístics, de manera que està del tot justificat jurídicament i científicament que a més dels valors lingüístics generals de la Regió de Múrcia, es coneguin els concrets valors lingüístics de la zona del Carxe. Perquè, com s'ha dit, al Carxe hi ha tot un sistema complet idiomàtic al darrere i *distint* del general murcià, que requereix una particular atenció en la dita zona oriental dels municipis de Favanella, de Iecla i de Jumella, a l'escolaritat obligatòria, en tots els nivells que allí s'imparteixen³⁹ i així mateix ho ha de fer ens els centres escolars de les capitals municipals, per a l'alumnat de la zona procedent de l'esmentada àrea oriental d'aqueixos tres municipis, tot això sens perjudici del fet que hi hagi alumnes que segueixin en el territori valencià, per exemple, al Pinós, l'escolaritat iniciada al Carxe, amb la qual cosa l'aprenentatge reglat *del i en valencià*, a l'altra banda de la frontera politicoadministrativa (en terres valencianes estrictes), sí que està garantit.

Així mateix, i en idèntic sentit, també aqueix article 3.g de la Llei de consells escolars condueix, per d'altres vies, a justificar plenament la sol·licitud d'incoació (i l'arribada a bon port) del corresponent expedient en pro de la declaració del BIC immaterial en els termes abans exposats.

L'exposició de motius de l'LCERM és prou explicativa i molt aclaridora:

La participación social en la programación educativa que la presente Ley instrumenta pretende garantizar la función básica de la enseñanza como aprendizaje y adecuación a la realidad social; la participación efectiva de la sociedad murciana en la programación de la enseñanza posibilitará la configuración de una auténtica escuela murciana, concebida desde nuestra sociedad y adaptada a nuestras necesidades e idiosincrasia.

38 A la legislació murciana i en la pràctica administrativa dels poders públics murcians, hi ha un ús sistemàtic, massiu (i, tal volta, abusu) de l'adjectiu «regional», per designar-se a si mateixos o a tot el que tengui a veure amb allò murcià, sense emprar, com seria desitjable en totes les ocasions, els gentilicis *murcià/murciana*. Això suposa un ús asèptic i, en ocasions, poc compromès amb el territori i amb els habitants, així com poc compromès amb l'autèntica toponímia d'aquell i amb els gentilicis genuïns d'aquests. El fet que la comunitat autònoma de la Regió de Múrcia tengui per capital una ciutat també amb el nom de Múrcia, qüestió sobre la qual tornarem al final d'aquest article, perquè té clares connotacions simbòliques i lingüístiques (d'abast variat), no pot significar que aquest darrer nom es perdi quan es designa el tot, i no només a una part. Així per exemple, són prou abundosos i oficials els diversos *Servicio Regional de ...* o inclús l'esmentada ràdio autonòmica, *Onda Regional*, sense més. Només en casos en què la nomenclatura en àmbit estatal no ho permetia, per ser causa evident d'errors i confusions, hi ha un servei públic que té el nom de *murcià* en la seua denominació oficial: el *Servicio Murciano de Salud*, la qual cosa ja és prou indicativa.

39 Deixam constància que, segons informació del filòleg Antoni Mas i Miralles (2017), sobre el qual tornarem més endavant, en el text principal, «Les 9 persones que cursen educació primària a l'única escola unitària ubicada a la Cañada del Trigo (Jumella) no reben ensenyament de valencià. Malgrat això, prossegueixen les gestions amb les autoritats murcianes per a aconseguir aquest objectiu». A més a més, assenyalava que «Fora de l'ensenyament reglat, la Universidad Popular de Iecla ofereix actualment dos cursos de valencià (B2 i C1) per a la població en general. Aquests cursos estan subvencionats per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua a partir d'un conveni amb l'Ajuntament de Iecla».

Més endavant la mateixa LCERM estableix que el Consell Escolar de la Regió de Múrcia serà consultat preceptivament, segons l'article 14.e del text legal, «[e]n los supuestos de adaptación de los programas y orientaciones didácticas para incrementar el fomento de la conciencia de identidad murciana».

De manera que això exigeix haver realitzat, abans, una labor d'estudi, i després de difusió i coneixement d'un dels valors que conformen la identitat murciana (el lingüístic, en aquest cas, i per consideració expressa de l'LCERM, dins del qual el fet lingüístic del Carxe és ben distint del de la resta del territori murcià, on els valors lingüístics són els dialectals murcians, en tota la seua varietat i particularitats locals, però no un idioma o una *llengua*, com sí que ocorre al Carxe amb l'expressió en valencià). Tot això, partint en el supòsit del fet, dialectal murcià d'un concepte plural de llengua i no unicèntric, dins d'una visió panhispànica i amb atenció a l'íntima relació que el murcià, com a realitat dialectal, presenta amb l'aragonès i el català/valencià, segons les diverses àrees territorials de la geografia de la sencera conca del Segura. Això obligaria, considerant, a tenir en compte, com a mesura de protecció, almenys el vocabulari o lèxic autòcton (en tot el que es diferencia del general o estàndard castellà), la fraseologia, les expressions, els trets principals de morfologia i, per descomptat, l'accent o accents característics, amb especial atenció en tots els *supòsits* a la literatura dialectal que l'ha compilat i plasmat.

En l'LCERM aquesta tasca d'intervenció del Consell Escolar de la Regió de Múrcia es torna a expressar com a preceptiva, segons l'article 14.f, a propòsit «de las disposiciones y actuaciones generales encaminadas a mejorar la calidad de la enseñanza, su adecuación a la realidad social murciana y a compensar las desigualdades y deficiencias sociales e individuales».

Tot atenent el fet que la realitat social murciana –en matèria lingüística– és plural, en allò que es refereix al Carxe. I per adequar-se a aquesta *concreta* realitat social murciana, en l'específica zona oriental dels municipis de Favanella, de Iecla i de Jumella, és menester –en coherència amb l'article 27 de la Constitució– adequar-se a un dels valors que conformen aquesta realitat, com és la del seu patrimoni lingüístic propi i singular, heretat del passat, i la necessitat de protecció, en general i en particular en matèria educativa.

Dins l'esmentada LPCRM, tant en la seua exposició de motius com en el text normatiu, es preveu també la necessitat de coordinació del fet cultural autòcton (dins del qual hi ha el lingüístic, i en concret, el lingüístic autòcton, en tota la seua varietat) amb l'educació (dins de la qual també està, òbviament, i com a vehicle d'expressió, el lingüístic), de manera que les dues vies de protecció conflueixen.

6.2 El Carxe i l'educació

Des del punt de vista de l'educació, cal destacar l'aportació de la filòloga alacantina Consuelo Escudero Medina, experta en sociolingüística, a propòsit del Carxe, amb un tractament exhaustiu de les possibilitats de l'esmentada LCERM,⁴⁰ si bé també ha tractat de la resta de la normativa aplicable al cas i les grans similituds, en part, amb la Franja oriental d'Aragó, amb el català que s'hi parla.⁴¹

No és per complet aliena una part de la intel·lectualitat murciana, representada per Santiago Delgado Martínez (escriptor i assessor en el seu dia en matèria d'educació de l'Administració regional murciana), del que significa la minoria lingüística del Carxe –que qualifica com a catalana, en la seua versió valenciana–, com es va palesar ja a l'any 2002, amb motiu d'unes jornades organitzades pel Consell Escolar de la Regió de Múrcia (CERM) sobre identitat regional i ensenyament.⁴²

40 ESCUDERO MEDINA, Consuelo. «La escuela y la pervivencia de una lengua minoritaria en territorio fronterizo: el caso del catalán en la Comunidad Autónoma de la Región de Murcia». *Interlingüística* [Barcelona: Asociación de Jóvenes Lingüistas], núm. 18, 2009, p. 326-335.

41 ESCUDERO MEDINA, Consuelo. «Estudio comparativo del catalán en las dos Franjas de Poniente: la Franja de Aragón y El Carxe de Murcia». *Interlingüística* [Barcelona: Asociación de Jóvenes Lingüistas], núm. 17 (2006), p. 323-332.

ESCUDERO MEDINA, Consuelo. «El català en la intersecció de fronteres (lingüístiques i polítiques): la Franja d'Aragó i el Carxe de Múrcia». *Treballs de Sociolingüística Catalana* [Barcelona: Societat Catalana de Sociolingüística], núm. 20 (2010): *Llengua i ensenyament*, p. 383-401.

42 DELGADO MARTÍNEZ, Santiago. «La identidad lingüística de la Región de Murcia, en el aula de Secundaria». A: MONTES BERNARDEZ, Ricardo (coord.). *Identidad regional y enseñanza: Estado de la cuestión* [en línia]. Murcia: Consejo Escolar de la Región de Murcia, 2002, 55 p. <<http://www.cerm.es/wp-content/uploads/2018/02/libroidentidadregional.pdf>> [Consulta: 28 maig 2018].

En aquesta intervenció es va fer un cert ressò del que significa aqueixa minoria, però va deixar en mans dels polítics de l'Administració autonòmica murciana qualssevol idees de possible protecció o d'aprenentatge *del i en* valencià a l'escola a la dita zona del Carxe (cosa que, com és evident, no ha ocorregut, en aquests 16 anys passats). La referència literal que hi va fer és la següent:

Y cerremos nuestra intervención en este foro, aludiendo a la excepción señalada en el párrafo inicial [no existe en la Región de Murcia más que una lengua, el español (*sic*, i no s'empra el terme *el castellano*), sin perjuicio de lo que se dirá]. Se trata de la existencia en el suelo regional de localidades donde, para alguna parte de la población, el catalán, en su variante valenciana, es idioma materno. Nos referimos a la pedanía yeclana de Raspay, y acaso otras situadas en la misma raya de Alicante. ¿Debe la autoridad educativa de la Región de Murcia contemplar esta realidad? ¿De qué manera? ¿Se debe actuar con dicha población imponiéndoles la inmersión lingüística educativa en español? Son cuestiones a las que se debe responder políticamente, no desde la perspectiva de la didáctica de la lengua.

S'apunta únicament, com a motiu de possible crítica i debat, si a la població del Carxe se li ha d'imposar la immersió lingüística educativa en castellà, quan resulta que allí es parla una *altra* llengua i aquesta no és objecte de cap mena d'aprenentatge formal en l'escolaritat obligatòria.

Actualment, emperò, caldria tenir en compte, en el que resultàs aplicable, el que estableix la legislació general educativa de l'Estat, quan fixa –també per a les llengües pròpies no oficials (a la Llei orgànica 2/2006, de 3 de maig, d'educació, disposició addicional 38a, relativa a la «Lengua castellana, lenguas cooficiales y lenguas que gocen de protección legal», segons la redacció derivada de la Llei orgànica 8/2013, de 9 de desembre, per a la millora de la qualitat educativa)– l'obligació de l'Administració educativa i, per tant, en el nostre cas, l'Administració educativa murciana, d'oferir classes *en i de* valencià, en les diferents etapes educatives al Carxe o respecte a alumnat procedent del Carxe i que rebí l'ensenyament als tres capitals municipals, com a solució factible, per a una llengua no oficial, però sí subjecta o necessitada *in extremis* d'algun tipus de protecció (ex article 3.3 de la Constitució, 8 de l'Estatut d'autonomia i la resta de la normativa concordant), en atenció a la seua realitat i evidència, i a la possibilitat del seu aprenentatge reglat, des de la plena voluntarietat de la ciutadania. En concret, l'apartat 6 d'aquesta disposició addicional 38a de l'esmentada Llei orgànica 2/2006, diu:

6. Aquellas Comunidades Autónomas en las que existan lenguas no oficiales que gocen de protección legal las ofertarán, en su caso, en el bloque de asignaturas de libre configuración autonómica, en los términos que determine su normativa reguladora.

A propòsit de tot això, ens atrevim a dir que, si s'hagués aplicat en la zona del Carxe el que deia el Decret 1433/1975, de 30 de maig, pel qual es regula la incorporació de les llengües natives en els programes dels centres d'educació preescolar i general bàsica, en tots aquests anys, ja s'hauria aconseguit molt. En efecte, tot i que puga semblar sorprenent (o més que sorprenent, per la terminologia i el fons de la regulació), i que es dictà al final del franquisme, part del que diu aqueix Decret, degudament actualitzat (conforme a la Constitució i el règim estatutari, emperò), 43 anys després, és –segueix essent– de plena i *deguda* aplicació al Carxe.

En efecte, l'exposició de motius es refereix al «cultivo, en su caso, de la lengua nativa [*sic*] como medio para lograr una efectiva incorporación de las peculiaridades regionales al patrimonio cultural español».

I afegeix:

La introducción de las lenguas nativas en la educación en la Educación Preescolar y en la General Básica se justifica, atendiendo, por una parte, a la necesidad de favorecer la integración escolar del alumno que ha recibido como materna una lengua distinta de la nacional [*sic*, avui article 3.1 de la Constitució: el castellà com a llengua espanyola oficial de l'Estat], y por otra, al indudable interés que tiene su cultivo desde los primeros niveles educativos como medio para hacer posible el acceso del alumno a las manifestaciones culturales de tales lenguas. Es procedente, pues, determinar los cauces que hagan visible la efectiva inclusión en los programas de cualquier Centro Docente de la enseñanza de las lenguas nativas españolas, atendiendo a las orientaciones pedagógicas aplicables a la Educación Preescolar y a la General Básica..., resaltando la importancia trascendental del idioma castellano como lengua nacional [*sic*, donam per reproduït el que hem dit més amunt], han de permitir una atención adecuada a las lenguas nativas en los Centros de ambos niveles. La acción ha de ser acometida con carácter experimental, aunque el Estado cuidará de su efectiva práctica.

Aquest Decret va ser desenvolupat per l'Ordre del Ministeri d'Educació i Ciència de 18 de febrer de 1976. I, el que són les coses, ara de retruc ens pot valer:⁴³ pel que fa a l'àmbit geogràfic de l'actual Comunitat Valenciana, l'esmentat Decret 1433/1975 va quedar derogat de manera expressa, ja aprovada la Constitució, pel Reial decret 2003/1979, de 3 de agost, pel qual es regula la incorporació de la llengua valenciana al sistema d'ensenyament del País Valencià, però fora del territori estrictament valencià –el Carxe, per exemple, i on també es parla *valencià*– pel que ara ens interessa, no ha estat derogat i, en teoria, podria seguir aplicant-se o, sobretot, i en qualsevol cas, inspirar actuacions equivalents. Ambdós decrets –el de 1975, propi del final del franquisme i el de 1979, ja conforme amb la Constitució, i en l'època preautonòmica– apareixen explícitament esmentats al preàmbul de la Llei 4/1983, de 23 de novembre, d'ús i ensenyament del valencià, i se'ls defineix allí com a exemple de resposta o actuació de «caràcter conjuntural i transitòria en tant que la definitiva regulació de la matèria lingüística havia de ser obra de la futura Comunitat Autònoma».

Doncs bé, al Carxe aqueixa *transitorietat* segueix existint⁴⁴ (anhelam que no de manera perenne) en espera que la comunitat autònoma de la Regió de Múrcia, la que pot fer-ho (per estricta competència territorial), ho reguli per al seu específic territori, per molt desconegut que siga que al territori murcià es parla *també* valencià.

6.3 Conceptuació del Carxe com a minoria lingüística per la intel·lectualitat murciana?

En descriure les fronteres del murcià, el pare Francisco Gómez Ortín, filòleg murcià i autoritat màxima en matèria de dialectologia murciana, en diversos articles que apareixen compilats en el llibre intitulat *Filologando*, ha esmentat la realitat del Carxe, però molt somerament, i com de passada.⁴⁵

Ben distinta del que acabam d'esmentar, és la concepció que manté l'entitat murcianista L'Ajuntaera pa la Plática, el Esturrie y'el Escarculle la Llengua Murciana (creada l'any 1989, responsable de la web www.lenguamaere.com i que organitza les anomenades *Semanas la Llengua Murciana*, que van ja per la 29a edició i que compten amb algun suport institucional murcià, com ara de l'Ajuntament de la ciutat de Múrcia); tot resultant que l'esmentada Ajuntaera, que representa sectors culturals actius, però molt minoritaris, advoca per l'íntegra protecció del patrimoni lingüístic murcià, com a fet lingüísticocultural i, per tant, té alguna consciència del que significa el Carxe.⁴⁶ El mateix succeeix amb l'entitat sociocultural murciana Jarique (responsable de la web www.jarique.com), que, a més d'exigir l'anterior amb molt d'èmfasi, reconeix la singularitat absoluta del Carxe i la seua llengua pròpia (com a expressió valenciana incontestable, de llengua i cultura), com a minoria lingüística a la Regió de Múrcia. Però, com deim, es tracta, en els dos casos, de sectors culturals molt minoritaris.

43 També ha fet al·lusió a aqueix Decret i al Reial decret 1111/1979 (del qual parlarem més endavant), en el que pogués resultar aplicable a l'Aragó, i a les seues zones de llengua aragonesa i de llengua catalana, fins que a l'Aragó es va dictar legislació lingüística autonòmica específica, el jurista aragonès José Ignacio López Susín, en aquests dos treballs: «Vientos racionalistas: el proceso de sustitución del aragonés en el siglo XIX». *Alazet: Revista de Filología* [Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses], núm. 26 (2014), p. 83-135; i «Porque plebea. El proceso de sustitución del aragonés (1902-1978)». *El Ebro: Revista Aragonesista de Pensamiento* [Saragossa: Fundación Gaspar Torrente], núm. 12 (en premsa).

44 Ens consta que a principis de la dècada de 1980, paral·lelament a la introducció del valencià en l'ensenyament en el territori valencià, alguns assessors de la llavors Conselleria d'Educació iniciaren gestions –sense èxit, emperò– per arbitrar un sistema de professors valencians en comissions de serveis al Carxe, i introduir l'ensenyament reglat voluntari a la zona.

45 GÓMEZ ORTÍN, Francisco Javier. *Filologando*. Múrcia: Publicaciones del Instituto Teológico de Murcia OFM, 2010. En concret, així ho tracta a l'apartat «I. Dialectología murciana», amb el següent article «Cabalgada por las fronteras del dialecto murciano» (p. 46-47), en parlar de la frontera valenciana. I també ho tracta, en part, en parlar del que qualifica com *La recalitrante Llengua Murciana* (p. 90-91).

46 La demostració més solemne d'aqueixa reivindicació la tenim en la compareixença del llavors president d'aqueixa entitat, el senyor Manuel Zapata Nicolás, davant l'Assemblea Regional de Múrcia (el Parlament murcià, amb seu a la ciutat de Cartagena) el 16 de gener de 2007, davant la Comissió Especial d'Estudi i Valoració per a l'Eventual Reforma de l'Estatut d'Autonomia [de la Regió de Múrcia], sessió núm. 17, VI legislatura [2003-2007], on es va tractar a bastament i davant totes les forces polítiques amb representació llavors en aqueixa Assemblea parlamentària de la petició de reconeixement de cara a una eventual reforma de l'Estatut d'autonomia murcià, del sencer patrimoni lingüístic de la Regió de Múrcia, en tota la seua varietat i extensió, ja siga el dialectal murcià general o també el fet particular i específic del valencià del Carxe. Aqueixa compareixença està editada l'Assemblea Regional de Múrcia, en paper i també es pot localitzar a Internet: així: <http://hermes.asambleamurcia.es/comision-especial/reforma-del-estatuto-de-autonomia/vi-legislatura/ano-2007/3300>. El fonament jurídic de la compareixença es va basar (i remetre *in totum*) a un *Informe jurídico* que un mateix tenia redactat sobre aquest assumpte, en aquell moment, i així es va aportar davant el Parlament murcià.

Mereix ser destacat l'investigador murcià Juan José Navarro Avilés, autor de l'obra *La Literatura en Murciano. Historia, variantes comarcales y selección de obras*,⁴⁷ en la qual efectua una molt completa recopilació moderna de la tradició literària murciana vernacle; obra global i general, de tots els temps i procedències geogràfiques, sobre el que el seu títol expressa (inclòs un apartat explícit de caire estrictament jurídic en què cita els nostres treballs sobre aproximació legal a la protecció d'aquesta riquesa lingüística, també fins i tot al Carxe). També és meritòria la seua funció com a coordinador de las *Jornadas del Murciano* (organitzades per l'esmentada Ajuntaera, i que ja van per l'edició 9a), amb especial atenció al fet lingüístic català com a realitat consubstancial a i del murcià; que brillen per l'estricta enfocament científic i filològic i que reben algun suport institucional –si bé molt menor– per part de la Universitat de Múrcia.

En aqueixa obra *La Literatura...* de Navarro Avilés, no només s'hi recullen les expressions literàries o literaturitzades del murcià (i l'evidència notòria del cabal aragonès i valencià/català en el substrat i en l'adstrat actual), sinó que aporta, amb especial relació al Carxe i la frontera amb el valencià, una troballa curiosa i importantíssima, extraordinària i ignota per a la història lingüística i literària del Carxe, així com expressió d'identificació lingüística i cultural, i completament desconeguda fins al dia per la catalanística: la relativa a l'ús del valencià per autors costumistes murcians de Jumella en textos teatrals de finals del segle XIX, representats en la capital municipal –Jumella, en concret al Pòsit de la localitat–, tot distingint en un mateix text entre personatges que parlen en dialecte murcià i personatges que parlen en valencià, a manera de diàleg, com ara el que va escriure Pedro Jiménez López, conegut com a *Perico el de Úrsula* (1882) amb l'obra intitulada *La pesadilla de Antón (monólogo de costumbres jumillanas)* [reeditada l'any 1993 per una oficina bancària de la localitat, i localitzable a Internet]⁴⁸ i on el personatge que parla valencià (de procedència segurament del Carxe, per la tipologia de llocs esmentats del terme de Jumella i del veí de Favarella, alguns en la frontera i voltants),⁴⁹ és conegut com un *che*, per parlar valencià i emprar aqueixa expressió típica valenciana de *xe*; designació que fins i tot s'ha mantingut per referir-se a aqueixa població (*Los Ches*), enfront de la resta de la població murciana dels contorns, que parla en castellà dialectal.

7 La Llei de règim local de la Regió de Múrcia, de 1988

7.1 El contingut general de la Llei

Un altre exemple a tenir en compte a propòsit de normativa murciana que indirectament resulta d'aplicació i que té un vessant lingüístic és el que representa la Llei 6/1988, de 25 d'agost, de règim local de la Regió de Múrcia (en endavant LRLRM), en concret quan regula –tot i que molt escadusserament– una part de la qüestió toponímica (topònims majors) d'àmbit autonòmic.

Això ens obliga a veure què diu al respecte l'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia, i resulta que ho tracta en l'article 23.5, de la manera següent:

Artículo 23

Compete a la Asamblea Regional: [...]

5º. Ejercer las competencias atribuidas por el presente Estatuto a la Región, en relación con la supresión y alteración de los términos y denominaciones de los municipios y la creación de otras entidades territoriales.

47 NAVARRO AVILÉS, Juan José. *La literatura en murciano: Historia, variantes comarcales y selección de obras*. Murcia: Diego Marín Librero, 2010, 255 p.

48 Sobre l'anterior, el nostre article intitulat: «Nous descobriments sobre la llengua del Carxe: el valencià a un text teatral escrit a Jumella a finals del segle XIX», publicat al diari electrònic *La veu del País Valencià* [en línia], del 21 de juliol de 2017. <<https://www.diarilaveu.com/carta/75316/nous-descobriments-sobre-la-llengua-i-singularitats-del-carxe-el-valencia-a-un-text-teatral>> [Consulta: 28 maig 2018].

49 Segons Artur Quintana i Font, filòleg català i gran estudiós del Carxe i de la seua llengua, i al qual així ho vaig fer arribar fa mesos, tot donant-li notícia d'aquesta troballa sobre el Carxe, es tracta d'una evidència pròpia de les terres de frontera com a continuïum lingüístic i mostra clara d'intel·ligibilitat idiomàtica plena entre diversos codis, i ell ha trobat casos semblants en obres literàries en la frontera lingüística de més amunt, la de les terres d'Aragó, i que sàviament i detalladament ell ha descrit, tot referint la realitat plurilingüe d'Aragó, amb l'aragonès, el català d'Aragó, els parlars de transició entre l'aragonès i el català i, també, el castellà dialectal aragonès, com a riquesa i tresor comú, de tots i per a tots, que cal protegir a les totes, el mateix que el valencià/català del Carxe i les parles murcianes pròpiament dites, en tot el que tenen d'autoctonia i caràcter genuí.

De tal manera que l'aprovació de la denominació dels municipis i derivats i sobre supressió i alteració de termes municipals (la toponímia autonòmica o regional *major*; per entendre'ns la macrotoponímia) correspon a l'Assemblea Regional de Múrcia, amb seu a Cartagena, per ser competència pròpia seua en matèria de règim local, com a comunitat autònoma uniprovincial. I la resta de la toponímia i, sens dubte, l'anomenada toponímia *menor* (la microtoponímia) correspon als respectius ajuntaments.

Tot això presenta una relació directa amb la tradició històrica i les llengües que ens han arribat des del passat (i, en un tema com aquest, no només ho és el castellà, sinó que ho són *totes* les que estan petrificades en la toponímia, algunes fins i tot desfigurades o adulterades), i la Regió de Múrcia apareix com terra de frontera i, per tant, té una tradició en matèria toponímica molt rica. I això també té la corresponent repercussió al Carxe, on, tot i que hi ha topònims d'arrel no valenciana, també n'hi ha clarament d'arrel valenciana.⁵⁰ En conseqüència, tot això obliga els respectius ajuntaments (els tres de la zona) a protegir-la, conforme a i amb les regles gramaticals de les llengües de què són expressió, i a oficialitzar-ne la manifestació i citació escrita; en el nostre cas, per a aquells supòsits que s'explicita la corresponent toponímia en valencià, i els topònims corresponents tenen un origen inequívoc valencià o en valencià.

En l'LRLRM, la qüestió apareix tractada, per als topònims autonòmics majors, en l'article 18, de la qual cosa corresponen la competència al Consell de Govern de la comunitat autònoma, amb l'informe previ de la Real Academia Alfonso X el Sabio (RAAX),⁵¹ de Múrcia, si és per qüestions històriques. I per als altres topònims i, per descomptat, per als topònims menors, la competència correspon al respectiu Ajuntament i s'executa a través d'acords plenaris.

Finalment, en matèria de règim local ens hem de referir a una singularitat notòria de la Regió de Múrcia, amb repercussions toponímiques, lingüístiques, geogràfiques i d'identitat, així com d'assentament de la població en el territori. És el cas de les anomenades *pedanías* –en l'àrea oriental de la Regió i, en particular, en la zona del Carxe, allí per tant *pedanías*, dit en valencià– o de les anomenades *diputaciones* (en moltes ocasions, *diputaciones rurales*) –en l'àrea occidental de la Regió murciana, amb continuïtat absoluta en la veïna província d'Almeria, com a forma tradicional d'assentament de la població i divisió interna municipal.

Doncs bé, així ve plasmat en l'exposició de motius d'aquesta Llei, que ho regula com una especificitat murciana més que notòria, i expressió d'una tradició designativa secular, amb clares relacions amb el dret consuetudinari de les ciutats, les viles i els pobles de la Regió i dels seus components territorials, en l'àmbit inframunicipal. I així es descriu:

Constituye otra singularidad de la Región de Murcia la existencia de núcleos importantes de población separados de la respectiva capitalidad del municipio, de huerta o de campo, tradicionalmente denominados pedanías o diputaciones, que, por su elevado número de habitantes y por su riqueza, podrían aspirar a constituirse en Entidades locales menores o disponer de una organización territorial de gestión desconcentrada. Por ello, la Ley trata de potenciar la figura jurídica de la Entidad local menor y de las juntas de vecinos de pedanías o diputación, de acuerdo con el principio de descentralización en que se inspira toda ella.

Resulta ben expressiu que en el cas del Carxe ens movem, en part, en aquest radi i/o coordenades: es tracta de nuclis de població (de petit volum, o de molt petit volum enfront del passat, i actualment minvant, sens perjudici que en determinades èpoques de l'any augmenti per *retorns* de població que marxà a les veïnes i immediates comarques de les Valls del Vinalopó, que és la terra d'origen dels ancestres dels que poblaren el Carxe, fa un segle i mig; amb la qual cosa *tot queda a casa* o molt a prop i, per complet, no es perden els lligams amb el Carxe entre aqueixa població, malgrat viure o haver tornat a la banda valenciana, per tractar-se d'un contínuum territorial i humà; i fins i tot el prefix telefònic, en algunes bandes del Carxe, en la telefonia tradicional és el d'Alacant i no el de Múrcia). La característica dels nuclis que formen el Carxe és que es troben separats de la respectiva capitalitat municipal –amb uns termes d'extensions superficials molt grans– per distàncies prou considerables o més que considerables, la qual cosa els aïlla de Favanella, de Iecla

50 LIMORTI PAYÀ, Esther; QUINTANA, Artur; AZORÍN, David. «Toponímia de la comarca del Carxe». A: *Actes del XIX Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica, Fraga, 1994*. Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca, 1995, p. 84-96.

51 Els Estatuts de la Real Academia Alfonso X el Sabio es varen aprovar pel Decret del Consell de Govern de la Regió de Múrcia, núm. 125/2005, d'11 de novembre, sobre la base de l'esmentada Llei 2/2005, d'11 de març, d'acadèmies de la Regió de Múrcia. Aquesta Acadèmia és adscrita a l'Institut de España. Més informació a Internet: <https://raax.regmurcia.com/>. Edita, des de l'any 1949, la revista *Murgetana* en què també s'han publicat treballs sobre el murcià.

i de Jumella (com és més que evident, per mor del que significa, de manera patent, per a Iecla i per a Jumella, la serra del Carxe, imponent i emblemàtica) i els lliga per raó de proximitat *natural*, geogràfica i veïnatge sense obstacles ni distàncies extremes al nucli valencià més proper, el del Pinós, sobretot.⁵²

I, en aqueixos nuclis territorials –llogaret– que formen el Carxe, resulta que l'única organització administrativa estrictament *autònoma* (o equivalent) i pròpia del nucli és la representada, en la respectiva *pedania*, per l'alcalde pedani. A tot això es refereixen, i cal tenir-ho molt en compte en l'assumpte present (en tots els seus vessants, també en el lingüístic), els articles 37 i 38 de l'LRLRM.

Doncs bé, ens demanam si a propòsit d'aqueixes *pedanias* pròpies del Carxe, com a forma de gestió autònoma, podria tenir –o seguir tenint– algun valor jurídic el Reial decret 1111/1979, de 10 de maig, pel qual es regula l'ús de les diferents llengües espanyoles en les actuacions de les corporacions locals, reglament dictat en execució de l'article 3 de la Constitució (abans d'aprovar-se els estatuts d'autonomia) i que formalment, a data d'avui, no està derogat. ¿Permetria la literalitat d'aqueix Reial decret un ús formal del valencià per part de les autoritats pedànies del Carxe i del petit aparell administratiu que les envolta, si n'hi ha, o seria massa arriscat pensar-ho així? No ens atrevim a donar una resposta completa, perquè si bé és cert que l'objecte d'aquest reglament ha estat substituït pel que signifiquen els respectius estatuts d'autonomia i, sobretot, la legislació autonòmica de desenvolupament –ja siga per als territoris amb llengües oficials, ja siga per als territoris amb llengües no declarades oficials, però sí reconegudes– resulta que, tanmateix, a Múrcia res d'això no existeix. I, tot i que residual aqueix Reial decret 1111/1979, segons la STS de 12 de març de 1984, algun valor podria tenir.⁵³

Per això, per aqueixa raó concreta de no regulació murciana d'aquesta matèria (impensable i impensada), la realitat del Carxe es podria subsumir, en l'àmbit de la *pedania* o de serveis, establiments i instal·lacions dels respectius tres ajuntaments ubicats en la zona estricta del Carxe, en el que regula i permet el reglament esmentat i facultar un cert ús administratiu bilingüe reconegut o almenys semioficial o de fet, per mor del que significa l'article 3.3 de la Constitució, i en espera precisament que la mateixa comunitat autònoma de la Regió de Múrcia ho reglamenti *ad hoc* per al seu estricte territori, en concret per al del Carxe. Fins i tot, per mor de la naturalesa jurídica de comunitat autònoma uniprovincial de la Regió de Múrcia, que substitueix l'antiga Diputació provincial de Múrcia (i tenia rang de corporació local, i l'assumeix ex article 18 de l'Estatut d'autonomia murcià i ex article 9 Llei 12/1983, de 14 d'octubre, del procés autonòmic), es podria arribar a pensar si també el Reial decret esmentat tendria algun valor davant l'actual Administració regional murciana, en serveis, establiments i instal·lacions ubicats físicament al mateix Carxe. Més dificultós seria, ens atrevim a dir, el possible ús administratiu bilingüe reconegut (o semioficial) en les tres capitals municipals, però explícitament el Reial decret 1111/1979 no ho descartaria.⁵⁴

En definitiva, a diferència d'altres comunitats autònomes on els efectes de l'esmentat Reial decret 1111/1979 ja haurien quedat neutralitzats –i restarien obsolets o inaplicables– per la pròpia legislació autonòmica (i per l'estatal: article 36.2 de la Llei 30/1992, de 26 de novembre, de règim jurídic de les administracions públiques i del procediment administratiu comú, abans; i, avui, l'article 15.2 de la Llei 39/2015, d'1 d'octubre, de procediment administratiu comú de les administracions públiques), en aqueixos indrets de les *pedanias* del Carxe tal volta tendria el reglament de 1979 virtualitat o possible virtualitat. En particular en àmbits que transcendirien de l'oralitat (en què ens consta que s'acompleix un ús fàctic del valencià) i passarien a l'escriptura i la formalitat, per l'evidència del valencià com a llengua i, sobretot, en àmbits en què l'actuació autònoma o *quasi* autònoma de l'autoritat pedània és, *per se*, evident, sense necessitat d'actuació de l'Administració dels tres caps municipals; o si, com una altra opció, a l'hora de la prestació del serveis,

52 Així apareix descrit, des d'una perspectiva del Pinós, i com a experiència educativa per a escolars de la zona, en l'article de GARRIGÓS I ALBERT, Immaculada; PEREA LÓPEZ, Antonia Maria. «Conèixer l'entorn: el Carxe i el seu patrimoni». A: ROIG-VILA, Rosabel (ed.). *Tecnología, innovación e investigación en los procesos de enseñanza-aprendizaje*. Barcelona: Octaedro, 2016, p. 2069-2077. Conté bibliografia recent sobre la zona.

53 En aqueix sentit, MORENO MOLINA, José Antonio; MASSÓ GARROTE Marcos F.; PLEITE GUADAMILLAS, Francisco. *Procedimiento y proceso administrativo práctico*. Vol. 1: *Procedimiento general*. Las Rozas: La Ley: Wolters Kluwer España, 2006, p. 331 i s.

54 Com tampoc no ho descarta el primigeni Decret 2929/1975, de 31 d'octubre, pel que es regula l'ús de les llengües regionals espanyoles, que, derogat del tot, tampoc no hi està, si bé ningú ha pensat mai que pogués ser d'aplicació en l'estricta Regió de Múrcia, com el citat Reial decret 1111/1979.

es fa servir o s'aprofita, per apropament físic i desplaçaments més fàcils, el territori immediat valencià, tot salvant les distàncies molt majors que hi ha amb les capitals municipals murcianes pròpiament dites.

Sobre la qüestió de la llunyania envers l'interior dels tres caps municipals i els desplaçaments subsegüents, un mateix, que va conèixer i trepitjar per primera volta el Carxe el 2 de gener de 2012,⁵⁵ i va fer el viatge des de la població de Jumella, pot ben acreditar que les distàncies entre la capital municipal i els nuclis corresponents, en la banda oriental confrontant amb el territori valencià, són ben considerables i que l'element orogràfic imponent i majestuós de la serra del Carxe (amb 1.371 m d'altitud i, sobretot, amb una geomorfologia molt particular, per impenetrable) constitueix una barrera geogràfica que aïlla les capitals municipals del que és, des d'una perspectiva valenciana/catalana, el que anomenam *el Carxe*. Perquè fins i tot, resulta que fora del territori valencianoparlant, fent el viatge des de Jumella, en arribar a un dels vessants de la serra del Carxe, ens trobam amb una petita *pedania* de nom precisament El Carxe (terme de Jumella),⁵⁶ però aquesta no es pot confondre amb el que és el conjunt del Carxe o quasicomarca del Carxe, on s'aglutinen les àrees valencianoparlants de Iecla més al nord, de Jumella al centre i de Favarella al sud.

És a dir, la conceptualització del territori la feim des d'un enfocament lingüístic i cultural tot partint de la serra del Carxe i els vessants que queden a l'est, és a dir, a l'orient, en direcció cap a la frontera valenciana (no a propòsit dels vessants muntanyosos que queden a l'oest o ponent, en direcció cap a les capitals municipals i el territori de l'interior murcià, que parlen castellà dialectal murcià).

7.2 El descobriment *murcià* del Carxe, antic i modern

El que hem descrit sobre l'aïllament geogràfic del Carxe enfront dels caps municipals murcians respectius (i en concret l'aïllament del nucli del Raspall o *Raspay*, enfront de la capital municipal en Iecla) ja apareix perfectament descrit i tractat en el breu, però importantíssim article, del geògraf i historiador Fernando Jiménez de Gregorio, intitulat «El enclavado de Raspay», publicat en la revista murciana *Monteagudo: Revista de Literatura Española, Hispanoamericana y Teoría de la Literatura*, l'any 1957,⁵⁷ editada per la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Múrcia.

Tret que ens equivoquem, es tracta del primer document, en castellà, i per a la intel·lectualitat murciana (o resident a Múrcia, sobretot), que fa avinent explícitament que a una part del territori murcià es parla, l'any 1957, valencià,⁵⁸ o, dit d'altra manera, que hi ha murcians que parlen valencià. El títol ja és expressiu: *El enclavado*⁵⁹ *de Raspay*. Desconeixem quina repercussió va tenir, i si en va tenir alguna, però el cert és que aquest article va ser un *descobrimt/una constatació* d'una realitat lingüística per a Múrcia i, sobretot, per a la concreta ciutat de Múrcia. Si bé és cert que la filologia catalana/valenciana ja ha difós el que va escriure Manuel Sanchis Guarner sobre el descobriment del Carxe allà per 1950 com a territori i societat, per al valencià/català i partint d'aquesta visió [és el cas del molt exhaustiu treball d'Artur Quintana i Font intitulat «Don Manuel Sanchis Guarner i la descoberta del Carxe», de l'any 2001],⁶⁰ també això que portam a col·lació va suposar una *descoberta a i per a* Múrcia.

55 Acompanyat del jurista murcià Pedro Jesús Sánchez Galindo, gran coneixedor de la zona, per treball professional a Jumella, si bé oriünd i resident a la ciutat de Múrcia, i així mateix, molt conscienciat en la protecció del fet lingüístic murcià en general (com es deriva de la mateixa bibliografia que s'inclou) i del fet particular del Carxe.

56 Així apareix esmentat en l'obra citada més amunt (nota núm. 50) «Toponímia de la comarca del Carxe», on s'indica l'existència d'una *pedania* o llogaret del terme de Jumella, fora de l'àmbit valencianoparlant, de nom precisament El Carxe, que no cal confondre, a la volta, amb el Carxe com a àrea més gran o global (una quasicomarca), de parla valenciana.

57 JIMÉNEZ DE GREGORIO, Fernando. «El enclavado de Raspay». *Monteagudo: Revista de Literatura Española, Hispanoamericana y Teoría de la Literatura* [Múrcia: Universidad de Murcia], núm. 20 (1957), p. 10-15.

58 Sobre tot això, el nostre article intitulat: «El descobriment de la llengua i singularitats del Carxe, per la intel·lectualitat murciana, en castellà, l'any 1957? Una troballa», publicat al diari electrònic *La veu del País Valencià* [en línia], del dia 19 de juliol de 2017. <<https://www.diarilaveu.com/carta/75314/el-descobrimt-de-la-llengua-i-singularitats-del-carxe-per-la-intellectualitat-murciana-e>> [Consulta: 28 maig 2018].

59 La dada rellevant del perquè del títol de *enclavado* que li va donar (i que n'és tot un exponent de particularitats) prové del fet que en anys anteriors ja havia tractat d'un altre *enclavament*, aquest estrictament geogràfic (i administratiu), no lingüístic, a la llavors anomenada Castella la Nova, camí d'Extremadura, en concret sobre Las Anchuras, de la província de Ciudad Real, *enclavat* entre les províncies de Badajoz i Toledo: JIMÉNEZ DE GREGORIO, Fernando. *El enclave de Las Anchuras (Aportación a la Geografía de La Jara)*. Ciudad Real: Instituto de Estudios Manchegos, 1953.

60 QUINTANA I FONT, Artur. «Don Manuel Sanchis Guarner i la descoberta del Carxe». A: PUSCH, Claus D. (ed.). *Katalanisch in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 2001, p. 193-210.

L'esmentat Jiménez de Gregorio⁶¹ va fer a Múrcia entre 1945 i 1958 una feina rellevant com a geògraf, historiador i arqueòleg, en particular amb diverses publicacions a l'esmentada revista *Monteagudo*, editada des de 1953. Doncs bé, en aquells anys de principis dels cinquanta va anar a visitar Iecla, i la va descriure: «Factores del paisaje Yeclano», publicat a *Monteagudo*, l'any 1955.⁶² I així va descobrir precisament el valencià parlat al Raspall o *Raspay* i aquella extrema singularitat lingüística i geogràfica en territori murcià i la refereix ben clarament, com ja hem dit, l'any 1957.

I per això el text sobre el Raspall, tot i que molt breu, té un valor considerable, per l'època en què es redacta, i pel concret contingut, perquè inclou fins i tot paraules en valencià, expressions, menjars de la contrada, realitats vivencials, etc., i explicita la història de la zona des d'un segle abans (i dona dates exactes, més antigues que les que se solen conèixer o difondre: 1857), la vinculació social incontestable amb la població valenciana confrontant –ja en la província d'Alacant– i limítrofa del *Pinós* i la llengua comuna, i en res i per res, per mor de la geografia i la particular orografia de la serra del Carxe, amb Iecla –i amb Múrcia–, tret de l'administratiu (a través de la figura ja coneguda de l'alcalde *pedani* i poc més).

En qualsevol cas, el cert és que els que llegissin l'article (tot i tenir un títol tan breu, sense més afegits que explicitassin més coses sobre de què o de qui, o per què era la pedania del *Raspay* un *enclavado*), publicat a la revista *Monteagudo*, varen poder conèixer que hi havia un territori murcià d'expressió valenciana, en aquells anys. I això, avui, s'ha de conèixer i difondre, també. Per aquesta raó, quan nosaltres vàrem redactat l'article ja esmentat «Estatuto jurídico del patrimonio lingüístico de la cuenca del Segura», hi afegírem un subtítol, ja conegut, perquè si no la qüestió de fons quedava, per complet, mutilada: («Hablas murcianas –dentro y fuera de la Región de Murcia– y valenciano/catalán –en la Región de Murcia–»), per fer-ho tot avinent i explicitar-ho tot.

Més recent, en fi, una aproximació sobre els territoris que componen el Carxe com a *pedanias* la tenim, amb cert detall, des d'una perspectiva murciana, i on també es tracta de la qüestió lingüística del valencià autòcton, en l'obra del que va ser mestre a la zona, Antonio-Mateo Jareño López, i que es va publicar a Múrcia l'any 1993 amb el títol *Radiografía de los territorios murcianos de habla valenciana*.⁶³

7.3 Els últims treballs sobre el Carxe

Deixam constància que un estudi molt complet sobre el Carxe, i la seua consideració com a enclavament, l'ha elaborat el novelder Brauli Montoya i Abat, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, i té per títol «Reproducció primària de la llengua i sistema escolar al Carxe, un enclavament catalanoparlant en una regió castellanoparlant (Múrcia)», l'any 2014,⁶⁴ en una obra col·lectiva sobre enclavaments lingüístics i comunitats locals sobre el català. En aqueix treball hi ha un molt exhaustiu i documentat recull de bibliografia sobre el Carxe.

Prou eloqüent, i molt detallat, però des d'una òptica o visió valenciana, en l'esmentat diari electrònic *La veu del País Valencià*, l'article de l'historiador David Garrido, amb el títol «El Carxe: valencians a Múrcia», del dia 23 de desembre de 2017, dins d'una secció de Memòries històriques, que explica aqueixes descobertes del Carxe. Localitzable així <https://www.diarilaveu.com/apunt/78715/el-carxe-valencians-a-murcia>.

61 Nascut l'any 1911 i mort l'any 2012, ha estat un geògraf, historiador i arqueòleg important per al centre peninsular, per ser d'origen toledà, i per a Múrcia. Va ser destinat a Múrcia l'any 1945 fins a 1958, i després se'n tornà a la terra originària. A Múrcia primer treballarà en l'institut de batxillerat Saavedra Fajardo i després, com a professor adjunt, en la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Múrcia, on redactarà nombrosos treballs de caire murcià, geogràfics i històrics, tot havent estat nomenat membre numerari de l'esmentada RAAX de Múrcia, l'any 1957. Feim esment que aqueixa Facultat publicava l'esmentada revista *Monteagudo*, on ell donarà a conèixer els seus treballs murcians. La revista prengué el nom d'un element geogràfic molt representatiu de l'Horta de Múrcia, ben a prop amb la frontera amb el Regne de València i Oriola: la muntanyeta anomenada *Monteagudo*, símbol emblemàtic de la terra, incloses runes i elements històrics de renom, com ara el castell. Està documentada la presència del rei castellà Alfons X el Savi i també la del rei aragonès Jaume II. En documents medievals murcians, en català, apareix com a *Montagut*, denominació que perdura encara avui, en part, en la parla murciana popular pronunciat *Monteagú* o *Montagú*.

62 JIMÉNEZ DE GREGORIO, Fernando. «Factores del paisaje Yeclano». *Monteagudo: Revista de Literatura Española, Hispanoamericana y Teoría de la Literatura* [Múrcia: Universidad de Murcia], núm. 12 (1955), p. 8-13.

63 JAREÑO LÓPEZ, Antonio-Mateo. *Radiografía de los territorios murcianos de habla valenciana*. Múrcia. Antonio-Mateo Jareño López, 1993.

64 MONTOYA I ABAT, Brauli. «Reproducció primària de la llengua i sistema escolar al Carxe, un enclavament catalanoparlant en una regió castellanoparlant (Múrcia)». A: ARGENTER, Joan Albert (ed.). *Enclavaments lingüístics i comunitats locals: el català a Sardenya, al Carxe i entre els gitanos catalans de França*. Barcelona: IEC, 2014, p. 187-208. (Biblioteca Càtedra UNESCO; 5)

El darrer estudi sobre el Carxe, concís però molt actualitzat (2017), és el del santapoler Antoni Mas i Miralles, catedràtic de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant, difós en el marc del *Foro de debate sobre la Carta Europea para as Linguas Rexionais ou Minoritarias*, organitzat pel Consello da Cultura Galega, i que va tenir lloc a Santiago de Compostel·la els dies 29 i 30 de juny de 2017, dins l'apartat relatiu a *As Linguas sen recoñecimento oficial, o Catalán (en Murcia)*. Les *Conclusions* d'aquest fòrum, donades a conèixer al febrer de 2018, (i aquí transcrivim la versió catalana) són molt significatives també perquè inclouen la referència explícita al Carxe, com a català de Múrcia:

Respecte a les llengües no oficials –amazic, àrab de Ceuta, aragonès, asturià, caló, català (Aragó i Múrcia), fala (Extremadura), gallec (Astúries i Castella i Lleó), lleonès i portuguès (Extremadura) i basc en les zones de Navarra en què no és oficial:

Es constata la necessitat extrema de protecció i promoció a partir d'una política lingüística ben estructurada que inclogui l'establiment de l'oficialitat, condició indispensable per a la seva supervivència.

S'ha posat de manifest que en situacions lingüístiques i socials anàlogues, ciutadans de l'Estat espanyol veuen violats els seus drets constitucionals en matèria de llengua pel fet de pertànyer a comunitats autònomes diferents.⁶⁵

8 La Llei aprovada el 2015, de modificació de la Llei de 1985, d'honors, condecoracions i distincions de la Regió de Múrcia

Finalment, des d'una perspectiva murciana, podria tal volta produir-se un eventual reconeixement del fet lingüístic del Carxe, com a fet cultural expressiu de la idiosincràsia autèntica de la zona, a partir d'una lectura finalista o progressiva de la Llei 3/2015, de 17 de febrer, per la qual es modifica la Llei 7/1985, de 8 de novembre, d'honors, condecoracions i distincions de la Regió de Múrcia. En efecte, de l'exposició de motius (II) d'aquesta Llei, es desprèn el següent, ben explícit, a propòsit de la identitat murciana:

En aras de sensibilizar y solidarizar a la población murciana con diversos temas de interés social, así como para promocionar y exaltar los aspectos culturales y de otra índole que configuran nuestra identidad propia como Región, se considera interesante regular la declaración de los días conmemorativos regionales.

La proclamación de los días conmemorativos regionales posibilitará la realización de actividades que difundan en el seno de la sociedad murciana la concienciación colectiva sobre determinadas problemáticas de distinta naturaleza y sus soluciones, o que favorezcan el estudio, divulgación y sensibilización de los valores propios de nuestra idiosincrasia regional.

La declaración de los días regionales se efectuará por acuerdo del Consejo de Gobierno, previa instrucción de

65 El conjunt de la informació, com a *Conclusions* (febrer de 2018) es pot localitzar [així](#).

En aqueix mateix sentit, quasi textual, l'esmentada Tasa Fuster (2017) ho resumeix així: «Dándose la situación de que las lenguas distintas del castellano puedan estar reconocidas de manera substancialmente distinta en función del territorio, y, en consecuencia, sus hablantes tienen derechos lingüísticos muy distintos dependiendo del lugar en el que viven» i afegeix: «Hay, en conclusión, un reconocimiento jerárquico y desigual de lenguas y derechos lingüísticos». La referència al Carxe s'hi conté dins l'apartat 3, intitulat «La diversidad lingüística en las Comunidades plurilingües con una única lengua oficial». I allí a la volta ho inclou dins un apartat amb rúbrica molt significativa: «3.1. La ignorancia autonómica de la diversidad propia». L'explicació, prou reveladora diu així: «[E]n sus estatutos y legislación propia [de Cantàbria, Múrcia i Ceuta], no [se] hace referencia ni a la lengua oficial ni a las minorías lingüísticas de sus comunidades» i esmenta l'exemple murcià explícitament: «De este modo, son ignoradas [...] el valenciano de la comarca murciana del Carche en Murcia, formada por pedanías de las localidades de Jumilla, Yecla y Abanilla» i afegeix «Finalmente, aunque en el ámbito autonómico murciano no ha habido iniciativas para reconocer la minoría lingüística propia o las modalidades del castellano de Murcia; en el ámbito municipal, los tres ayuntamientos murcianos de la comarca del Carche promueven, en colaboración con la Academia Valenciana de la Lengua, institución de la Generalitat Valenciana, cursos de valenciano para adultos en sus respectivas localidades» (informació que globalment és correcta, però té algun error in concreto per a la informació final municipal). A tall de resum, l'apartat 3.5 intitulat «Características generales del reconocimiento jurídico o político de la diversidad lingüística en las comunidades sin cooficialidad» diu que «cabe destacar la existencia de tres comunidades o ciudades autónomas (Cantabria, Murcia y Ceuta) que no llevan a cabo ningún tipo de reconocimiento a sus minorías lingüísticas: el asturleonés (montañés), el valenciano y el árabe y el haquetía, respectivamente; si bien el valenciano de Murcia tiene un cierto reconocimiento en algunas iniciativas de los gobiernos locales en la comarca murciana donde se habla [la remarca és nostra]». Massa benèvoles tal volta siguin aqueixa conceptualització (transcrita) i la consideració final expressa sobre el Carxe on aquesta autora li atorga «sis nivells possibles de reconeixement» (de major a menor), segons l'escala que descriu, el cinquè, en dir: «El quinto nivel es el de las lenguas reconocidas de manera administrativa y reglamentaria, caso de A fala (gallego) como bien de interés cultural en Extremadura, o el reconocimiento político en el ámbito municipal del valenciano en tres municipios de Murcia [la remarca torna a ser nostra], del tamazight y el haquetía en Melilla, o del euskera en Treviño; o en la práctica administrativa del caló en Cataluña».

un procedimiento que se iniciará también por acuerdo del citado órgano a propuesta de la Asamblea Regional o de uno o varios consejeros.

En la instrucción de dicho procedimiento podrá acordarse la apertura de un período de información pública para que cualquier persona física o jurídica alegue cuanto estime conveniente.

La propuesta de resolución se acompañará de un informe de oportunidad que justifique la conveniencia de la conmemoración pública del día que se pretenda celebrar, valorándose la repercusión que ello pueda tener en la sociedad civil y el interés que pueda suscitar.

I així ho plasma l'articulat de la dita Llei:

Quinto. Se añade un nuevo título, el título IV, con la siguiente redacción:

TÍTULO IV Días conmemorativos regionales

Artículo 15. Finalidad.

Con el fin de promocionar y divulgar los aspectos culturales y de otra índole que configuran la identidad de la Comunidad Autónoma de la Región de Murcia, así como para concienciar, solidarizar e implicar a la sociedad murciana en la implantación de valores para la convivencia pacífica y en la lucha contra problemáticas de diversa naturaleza, el Consejo de Gobierno podrá declarar la conmemoración de días regionales.

No se'ns amaga el fet de reconèixer que la Llei s'està referint en plural als aspectes culturals i d'altra índole que configuren la identitat (general) de la comunitat autònoma de la Regió de Múrcia i, en això, resulta molt difícil considerar que el valencià siga expressió d'aqueixa identitat *general* murciana, però sí que ho és, expressió intangible i manifesta, d'una part de la població assentada en el territori murcià, com a minoria lingüística; raó per la qual, a propòsit d'aquesta extrema singularitat en un territori amb una altra llengua, i sens perjudici del que representen les modalitats lingüístiques territorials murcianes, en tota la seua varietat i expressió, parlada i, fins i tot, escrita (i que no és només la del *panotxo*), hom podria imaginar la celebració d'algun tipus de *dia commemoratiu* d'aquesta particularitat. Una celebració que podria ser similar al que significa el 21 de febrer, a instàncies de la UNESCO institucionalitzat internacionalment com a Dia de la Llengua Materna.

Així és com, en l'esmentada més amunt zona de la serra de Gata, Extremadura, en terres de Càceres confrontants amb Portugal i Salamanca, en plena frontera, se celebra a l'estiu *O dia da Fala*, a propòsit de l'esmentada *fala de Xálima*, que ja hem descrit que està protegida com a BIC immaterial. Doncs bé, una cosa pareguda, a petita escala, es podria celebrar *amb i pel* valencià del Carxe, ja fos en la mateixa zona del Carxe, ja fos fins i tot amb activitats *assenyades* i *adequades* en la resta del territori murcià, com ara en les tres capitals municipals i, en particular, i fins i tot, en la capital regional, la ciutat de Múrcia, per la repercussió que tendria tot això en el conjunt de l'àmbit territorial de la comunitat autònoma, atesa la seua efectivitat geogràfica i difusora. És a dir, contribuiria a donar a conèixer part d'aquesta realitat lingüística fora del Carxe, en la resta del territori murcià, amb actuacions culturals i/o literàries bilingües (com per exemple s'ha fet a la ciutat de Saragossa, capital d'Aragó, no només amb mostres de la llengua aragonesa, sinó també de la llengua catalana d'Aragó), d'explicació del perquè de tot plegat, en pro de la difusió d'aqueix patrimoni, i de referència, si n'era el cas, al substrat i adstrat aragonès i català/valencià en les parles dialectals murcianes pròpiament dites.

Aqueixa possible divulgació/difusió del fet lingüístic valencià del Carxe en la resta del territori murcià hauria d'atendre, per a l'èxit d'aqueixa actuació (i sense cap tipus de consideració expansionista valenciana ni equiparats o, fins i tot, de conceptualització d'això com una actuació de caire pintoresc o surrealista), a l'apropament lingüístic dialectal, dins de les específiques parles murcianes, que esmentam: atenent a allò que la millor filologia denomina o reconeix com l'*eix Jumella–Mazarrón*. És a dir segons el major o menor predomini del substrat català/valencià, molt evident a l'orient d'aquest eix (o línia imaginària que uniria ambdues poblacions murcianes, per isoglosses lingüístiques), i menor o inexistent a ponent d'aquest eix, tot distingint entre:

- a) Les comarques d'*El Altiplano* [l'Altiplà] (és a dir, les de Iecla i Jumella, i aquí també per adstrat evident del mateix Carxe i les terres valencianes veïnes), de l'anomenada *Oriental* [amb Favarella –part del Carxe– i

Fortuna], de la *Huerta de Murcia* [l'Horta de Múrcia] –l'àmbit propi del *panotxo*– i de la *Vega Media del Segura* [el Segura Mitjà], i de *El Mar Menor i del Campo de Cartagena* [la Mar Menor i el Camp de Cartagena], terres totes on aquest substrat català/valencià és molt considerable, si bé amb diversitat interna; el conegut com *murcià oriental*.

- b) I les comarques de *El Guadalentín* [a l'entorn de la ciutat de Lorca (Llorca) i voltants], de Mula (al centre de la Regió), de la *Vega Alta del Segura* [l'Alt Segura] i del *Noroeste murciano* [el Nord-oest murcià], entorn de Caravaca de la Cruz i voltants, on aquest substrat català/valencià és molt menor, quasi inexistent o del tot inexistent (però, sí que ho és el substrat aragonès), també amb diversitat interna;⁶⁶ el conegut com *murcià occidental*, i la seua continuació en les veïnes terres d'Almeria, l'anomenada per la dialectologia, l'*Andalusia murciana*, si bé amb particularitats a la costa i terres properes, on l'empremta valenciana/catalana és més que evident, en el vocabulari del llenguatge popular i en la toponímia.

Sobre el contínuum dialectal d'arrel valenciana/catalana en terres d'Almeria (i d'altres bandes del Llevant de l'antic Regne de Granada), en el vocabulari i l'expressió, però també en molts d'aspectes culturals, en fi, resulta del màxim interès l'obra de l'investigador d'origen català, i amb ascendència almerienca i catalana, resident a Almeria, Nicolau Guillem Medina (2017),⁶⁷ que aporta informació valiosíssima i documentació excepcional sobre aspectes mai no tractats, per complet ignots fins al dia, sobre el català a les terres d'Almeria i les repoblacions amb valencians, en ocasions de forma majoritària o absoluta, de prou comarques almerienques (amb repercussió encara avui en àmbits com el lingüístic, tot evidenciant la realitat de l'ús del català possiblement durant segles, però també en els àmbits de la indumentària, dels jocs tradicionals, dels balls i fins i tot de la fesomia i paisatge físic i humà). I, sobretot, explicita la descripció de l'existència (i consciència de tal) del sencer poble almerienc com a subjecte i societat diferenciats enfront d'Andalusia i els seus usos i costums (i els tòpics típics i característics): un país, el del Llevant de l'antic Regne de Granada, expressat sobretot en les terres d'Almeria, amb un tarannà singular, enfocat en tantes de coses, visions i perspectives cap als regnes de Múrcia i València de manera ben palesa i, en res, i per res, cap a Andalusia o, seguint la terminologia antiga, i per tradició, cap a *las Andalucías*.

9 Reflexió final: més que limitacions jurídiques per a l'actuació murciana envers el Carxe, limitacions polítiques i de consideració

Com hem vist, els vímets jurídics per trenar un *corpus* per a la per a la protecció i el reconeixement jurídics explícits del patrimoni lingüístic del Carxe per l'Administració murciana i, per tant, des de l'estricta Regió de Múrcia, són possibles i legalment factibles i significaria tot plegat, si s'acabàs fent, un canvi de rumb respecte al que fins ara s'ha fet; però, tot amb i això, hem de tenir en compte que és més que probable que no se'n faci res o ben poc.

En l'actualitat s'ha parlat d'una eventual reforma de l'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia, amb un text a debatre com a futurible al final d'aquesta legislatura (2015-2019), o en la propera, però tot i que l'Estatut murcià es reformi, s'haurà de veure si hi ha alguna referència a la qüestió lingüística en l'estricta Regió de Múrcia, i com: aquest és el quid, perquè si poc (o no-res) es fa per l'estricta patrimoni lingüístic dialectal murcià, menys encara es farà pel valencià/català d'un extrem geogràfic i perifèric del conjunt del territori murcià, ço és, una minoria entre les minories; i a més a més, una minoria allunyada territorialment i mentalment del concepte defensat com a representatiu d'allò més *típic* murcià en matèria de cultura (el tòpic del *huertano panotxo*),⁶⁸ molt poc conegut (assimilat *de facto* o, fins i tot, *de iure* als veïns valencians de

66 Una aportació exhaustiva sobre el lèxic de base aragonesa i catalanvalenciana, entre d'altres, a la zona de Caravaca de la Cruz i les comarques confrontants –a Albacete, a les comarques d'Alcaraz i de la Sierra de Segura; a Almeria, a la comarca de Los Vélez; a Granada, a la comarca de la Sagra o Altiplano de Huéscar, i a Jaén, a la comarca de la Sierra de Segura– dins l'anomenada *Región Prebética*, en el llibre d'IDÁÑEZ DE AGUILAR, Alejandro Faustino. *Léxico de la Región Prebética (Límites del lenguaje andaluz y del murciano)*. Múrcia: Editum, Ediciones de la Universidad de Murcia, 2015, 479 p.

67 Guillem Medina, N. (2017). *Almería: de reino levantino a provincia con entidad regional. Indumentaria, costumbres y habla de un pueblo*. Almeria: Círculo Rojo, 2017; 594 p.

68 Feim avinent un fet sociocultural (amb transfons lingüístic) que a Múrcia té molta repercussió. En efecte, si bé, en general, és l'esmentat tòpic del *huertano panotxo* –propi de la ciutat de Múrcia i el seu entorn geogràfic estricte– el que passa o es fa servir simbòlicament o, per bé o per mal, s'empra com a prototípic del caràcter murcià (i, per tant, dels usos i costums, fins i tot dels valors idiomàtics idiosincràtics), i aqueixa és la imatge externa que acaba donant-se, resulta que en les comarques murcianes *no panotxes* (en l'interior de la Regió, com ara a la comarca del Guadalentín, amb la ciutat de Lorca com a referent; en la de Mula, amb aquesta vila al capdavant i en la del Noroeste, amb Caravaca de la Cruz al capdavant, i en d'altres terres de la Vega Alta del Segura), aqueix

l'interior i, per tant, no murcià o quasi no murcià, sinó més bé alacantí o, directament, clar i ras, *valencià*) i amb una repercussió tan petita i minúscula en efectius humans en el conjunt de la Regió de Múrcia. Doncs bé, percentualment, i com a paradoxa, més petita encara és, en xifres absolutes sobre la població, la minoria lingüística occitana representada per l'Aran en el conjunt de Catalunya, i allí l'Estatut d'autonomia de l'any 2006 va declarar ex article 3.2 de la Constitució (anant més enllà de l'article 3.3), l'occità, *aranès* a l'Aran, llengua pròpia i oficial a l'Aran i oficial a tot Catalunya.

De tal manera que si alguna actuació de protecció o de reconeixement es fa, haurà de venir (o ho serà a partir d'allò que el conjunt de la població del Carxe demani –no oblidem, població repartida entre tres municipis i no un de tot sol, per a major significació i dificultat) del que puguin fer els tres ajuntaments murcians de la zona, en major o menor mesura concernits o pseudoconcernits (segons els casos), i sobretot provindrà del que en col·laboració (o no) amb les veïnes autoritats valencianes⁶⁹ es pugui finalment aconseguir.⁷⁰ Tanmateix, és possible jurídicament aqueixa protecció a partir del significa la Carta Europea de les Llengües Regionals o Minoritàries i la mateixa legislació valenciana *ad hoc*, com a realitat transfronterera o interautonòmica.

tòpic es veu molt i molt malament, i se'l considera únicament representatiu de la ciutat de Múrcia, no de la Regió sencera que Múrcia administra. Això té un component lingüístic afegit –i innat, pel component lèxic del panotxo (ple de catalanismes), enfront del murcià occidental, que si bé també en té, no ho fa amb el grau massiu que els incorpora, des de ben antic, la parla popular de l'Horta de Múrcia. Fins al punt, encara que pugja semblar paradoxal per tot el que deim en aquest article, que aquelles comarques murcianes no panotxes veuen el panotxo, el *panotxisme* i el moviment *panotxista* com una cosa aliena, estrictament de Múrcia capital i el seu hinterland i, inclús, en ocasions, com a expressió en algun aspecte d'un llenguatge mig català o mig valencià (tant se val) i, ras i curt, com a expressió d'una idea de cert catalanisme o valencianisme cultural (o equiparat, com a pancatalanisme cultural) i, per tant, molt i molt llunyà o estrany, per a aqueixes comarques interiors que són murcianes, però no són panotxes; i més encara que ho veuen distant pel fet que consideren que els trets socioculturals d'aquelles comarques no té tanta –o gens– difusió, com sí que en tenen els propis de l'Horta de Múrcia. Però la qüestió es complica més encara, perquè així mateix la ciutat de Cartagena (i el seu Camp), que tenen un llenguatge popular ple i farcit de catalanismes i particularitats toponímiques, però no exactament les mateixes que les pròpies de l'Horta de Múrcia, veuen el panotxo i el *panotxisme* (i, per descomptat el que simbòlicament representa l'anomenat *Bando de la Huerta*) com una qüestió exclusiva de la ciutat de Múrcia (i el seu entorn metropolità); i Cartagena, com a tal, manté una rivalitat manifesta i palesa en gairebé tot, inclusivament en matèria de llenguatge, de símbols, de sentiments i de substantivitat i representació regional, amb la ciutat de Múrcia.

Aqueixa controvèrsia (i la idea de no identificació completa entre les comarques no panotxes i la mateixa ciutat de Múrcia, i la problemàtica relació Múrcia-Cartagena/Cartagena-Múrcia) va arribar, fins i tot, al fet que en plena època de la preautonomia el mateix Projecte d'Estatut d'autonomia de la Regió de Múrcia, de 30 de maig de 1981 (al qual ja ens hem referit en la nota núm. 10), en senyal o intent de concòrdia interna, va propugnar un *nom plural* i no unitari per a la *nounada* Regió, segons la zona del territori des de la qual se la designàs, per comarques; sense equivalència en d'altres comunitats autònomes a l'hora d'autodesignar-se. En aqueix sentit s'expressen els apartats 2 i 3 de l'article 1 del Projecte d'Estatut, del tenor literal següent: «2. La Comunidad Autónoma, que se denomina Región de Murcia, asume el gobierno y la administración autónomos de la provincia de Murcia. 3. Como reconocimiento a su entidad histórica, el Municipio de Cartagena y los del Campo que lleva su nombre y que deseen hacerlo, podrán utilizar el nombre de Región Murciano-Cartaginense, de forma alternativa al de Región de Murcia. Igual posibilidad tendrán las demás comarcas, que podrán utilizar sus específicas denominaciones, sólo en sus relaciones con las otras comarcas de la Región, en los términos que establezca una ley de la Asamblea Regional, que deberá tener en cuenta la voluntad popular y las razones históricas». I si bé això no ho varen acceptar les Corts Generals (rebutjat ja en el tràmit de Ponència), i l'Estatut d'autonomia finalment aprovat no ho preveu, és suficientment significatiu que això passàs; cosa que té efervescència o resurrecció en determinats moments i no es pot dir que hagi sucumbit per complet.

En qualsevol cas, com a consideració explícita vers Cartagena, s'ubica en aquesta ciutat, com ja hem dit, l'Assemblea Regional (de Múrcia), és a dir, el Parlament autonòmic, segons l'article 5 de l'Estatut d'autonomia i serà allí, i no només a Múrcia capital –seu del Govern regional i de les conselleries de l'Administració autonòmica– on s'haurà de tractar, debatre i decidir algun dia el règim (o algun règim) de reconeixement legal del patrimoni lingüístic de tota la Regió, inclòs l'específic i propi del Carxe; la qual cosa implica l'entrada en escena d'altres valors a tenir en compte, com ara la perspectiva d'una certa, tot i que mínima, visió des de la perifèria i la vinculació i germanor de Cartagena, i el seu Camp, en algunes coses amb les terres i gents del sud de la Comunitat Valenciana, inclusivament el fet de tenir Cartagena un passat lingüístic catalanoparlant contrastat (o bilingüe castellà i català) més proper en el temps –època moderna– que no la ciutat de Múrcia –època medieval.

⁶⁹ Antoni Mas i Miralles resumidament (2017) ho explica així: «Gràcies a les responsabilitats transfrontereres entre comunitats que comparteixen una mateixa llengua, tal com defensa la Carta [europea de les llengües regionals o minoritàries], la Generalitat Valenciana per mitjà de l'Ordre 65/2016, de 18 d'octubre, inclou per primera vegada en un text jurídic la denominació del Carxe i la possibilitat de rebre subvencions per al foment del valencià».

⁷⁰ Un exemple (2017), molt positiu de col·laboració, el tenim en l'edició del mapa sobre la *Toponímia del Carxe. Regió de Múrcia*, editat per l'AVL (Secció d'Onomàstica); els tres ajuntaments murcians, esmentats així, segons el seu nom oficial: Abanilla, Jumilla i Yecla i l'*Instituto Geográfico Nacional* (Ministeri de Foment). En aqueix mapa la toponímia apareix escrita en valencià: ja siga per als elements físics (orografia, hidrografia natural i hidrografia artificial), ja siga per a la presència humana (poblament, paratges, vies de comunicació i altres llocs d'interès); en llistes de topònims, i sobre el mapa pròpiament dit, a escala 1/10.000. A més a més hi ha un text descriptiu addicional, sobre el Carxe –en valencià i en castellà– redactat per la filòloga de Monòver, gran coneixedora i estudiosa del Carxe, Esther Limorti Payà. Sobre aquesta qüestió, l'esmentat Antoni Mas i Miralles ens informa (2017) que l'AVL «ha publicat l'abril de 2017 un fullet que recull tota la toponímia de la zona del Carxe».

A tot això (i a d'altres qüestions relacionades), des d'un enfocament o visió sobretot i estrictament *valencians*, dedicarem la segona part d'aquest treball.

BIBLIOGRAFIA CITADA

ARZO SANTISTEBAN, Xabier. «Lenguas y modalidades lingüísticas en la Constitución Española: ¿dos regímenes jurídicos diferenciados?». A: MILIAN I MASSANA, Antoni. (coord.). *El plurilingüisme a la Constitució*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, 2009, p. 61-122. (Col·lecció Institut d'Estudis Autònomic; 65). També disponible en línia a <http://www.gencat.cat/drep/iea/pdfs/IEA_65.pdf> [Consulta: 28 maig 2018].

BURGUEÑO RIVERO, Jesús. «El mapa escondido: las lenguas de España». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* [Madrid: Asociación de Geógrafos Españoles], núm. 34 (2002), p. 171-192.

CASANOVA HERRERO, Emili. «La frontera lingüística castellano-catalana en el País Valenciano». *Revista de Filología Románica* [Madrid: Universidad Complutense de Madrid], vol. 18 (2001), p. 213-260.

CASANOVA HERRERO, Emili (coord.). *Els altres parlars valencians. I Jornada de parlars valencians de base castellano-aragonesa*. València: Denes, 2011.

CASANOVA HERRERO, Emili; APARICIO GUADAS, Pep. *Camins, terres i paraules. II Jornades sobre els altres parlars valencians de base castellano-aragonesa*. València: Denes, 2013.

DELGADO MARTÍNEZ, Santiago. «La identidad lingüística de la Región de Murcia, en el aula de Secundaria». A: MONTES BERNÁRDEZ, Ricardo (coord.). *Identidad regional y enseñanza: Estado de la cuestión* [en línia]. Múrcia: Consejo Escolar de la Región de Murcia, 2002, 55 p. <<http://www.cerm.es/wp-content/uploads/2018/02/libroidentidadregional.pdf>> [Consulta: 28 maig 2018].

ERKOREKA GERBASIO, Josu Iñaki. «Hechos y contra-hechos diferenciales en el Estado autonómico español». A: ECHANO BASALDUA, Juan Ignacio (coord.). *Estudios jurídicos en memoria de José María Lidón*. Bilbao: Universidad de Deusto = Deustuko Unibertsitatea, 2002, p. 881-910.

ESCUDERO MEDINA, Consuelo. «Estudio comparativo del catalán en las dos Franjas de Poniente: la Franja de Aragón y El Carxe de Murcia». *Interlingüística* [Barcelona: Asociación de Jóvenes Lingüistas], [núm. 17 \(2006\)](#), p. 323-332.

ESCUDERO MEDINA, Consuelo. «La escuela y la pervivencia de una lengua minoritaria en territorio fronterizo: el caso del catalán en la Comunidad Autónoma de la Región de Murcia». *Interlingüística* [Barcelona: Asociación de Jóvenes Lingüistas], núm. 18, 2009, p. 326-335.

ESCUDERO MEDINA, Consuelo. «El català en la intersecció de fronteres (lingüístiques i polítiques): la Franja d'Aragó i el Carxe de Múrcia». *Treballs de Sociolingüística Catalana* [Barcelona: Societat Catalana de Sociolingüística], núm. 20 (2010): *Llengua i ensenyament*, p. 383-401.

GARGALLO GIL, José Enrique. «Fronteras y enclaves en la Romania. Encuadre romance para la *Fala de Xálima*». *Limite: Revista de Estudios Portugueses y de la Lusofonía* [Badajoz: Universidad de Extremadura], núm. 3 (2009), p. 27-43.

GARRIDO, David. «El Carxe: valencians a Múrcia». *La Veu* [en línia], 23 de desembre de 2017. <<https://www.diarilaveu.com/apunt/78715/el-carxe-valencians-a-murcia>> [Consulta: 28 maig 2018].

GARRIGÓS I ALBERT, Immaculada; PEREA LÓPEZ, Antonia Maria. «Conèixer l'entorn: el Carxe i el seu patrimoni». A: ROIG-VILA, Rosabel (ed.). *Tecnología, innovación e investigación en los procesos de enseñanza-aprendizaje*. Barcelona: Octaedro, 2016, p. 2069-2077.

GÓMEZ ORTÍN, Francisco Javier. *Filologando*. Múrcia: Publicaciones del Instituto Teológico de Murcia OFM, 2010.

- GUILLEM MEDINA, Nicolau. *Almería: de reino levantino a provincia con entidad regional. «Indumentaria, costumbres y habla de un pueblo»*. Almería: Círculo Rojo, 2017, 594 p.
- IDÁÑEZ DE AGUILAR, Alejandro Faustino. *Léxico de la Región Prebética (Límites del lenguaje andaluz y del murciano)*. Murcia: Editum, Ediciones de la Universidad de Murcia, 2015, 479 p.
- JAREÑO LÓPEZ, Antonio-Mateo. *Radiografía de los territorios murcianos de habla valenciana*. Murcia. Antonio-Mateo Jareño López, 1993.
- JIMÉNEZ DE GREGORIO, Fernando. *El enclave de Las Anchuras (Aportación a la Geografía de La Jara)*. Ciudad Real: Instituto de Estudios Manchegos, 1953.
- JIMÉNEZ DE GREGORIO, Fernando. «Factores del paisaje Yeclano». *Monteagudo: Revista de Literatura Española, Hispanoamericana y Teoría de la Literatura* [Murcia: Universidad de Murcia], núm. 12 (1955), p. 8-13.
- JIMÉNEZ DE GREGORIO, Fernando. «El enclavado de Raspay». *Monteagudo: Revista de Literatura Española, Hispanoamericana y Teoría de la Literatura* [Murcia: Universidad de Murcia], núm. 20 (1957), p. 10-15.
- LIMORTI PAYÀ, Esther; QUINTANA, Artur; AZORÍN, David. «Toponímia de la comarca del Carxe». A: *Actes del XIX Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica, Fraga, 1994*. Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca, 1995, p. 84-96.
- LIMORTI PAYÀ, Esther. *Toponímia del Carxe. Regió de Múrcia*. València: Acadèmica Valenciana de la Llengua, 2017, 11 p. i dos mapes desplegable.
- LÓPEZ SUSÍN, José Ignacio. «Vientos racionalistas: el proceso de sustitución del aragonés en el siglo XIX». *Alazet: Revista de Filología* [Osca: Instituto de Estudios Altoaragoneses], núm. 26 (2014), p. 83-135.
- LÓPEZ SUSÍN, José Ignacio. «Porque plebeba. El proceso de sustitución del aragonés (1902-1978)». *El Ebro: Revista Aragonésista de Pensamiento* [Saragossa: Fundación Gaspar Torrente], núm. 12 (en premsa).
- MAS I MIRALLES, Antoni. «El Carxe, el català a Murcia». A: *Foro de debate sobre a Carta Europea para as Linguas Rexionais ou Minoritarias*. Secció: *Linguas sen reconeixement oficial* [en línia]. Consello da Cultura Galega. Santiago de Compostel·la. 29 i 30 de juny de 2017. Santiago de Compostel·la: Consello da Cultura Galega, en premsa. <http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_ac_2017_artigo72_antonimasimiralles.pdf> [Consulta: 28 maig 2018].
- MONTOYA I ABAT, Brauli. «Reproducció primària de la llengua i sistema escolar al Carxe, un enclavament catalanoparlant en una regió castellanoparlant (Múrcia)». A: ARGENTER, Joan Albert (ed.). *Enclavaments lingüístics i comunitats locals: el català a Sardenya, al Carxe i entre els gitanos catalans de França*. Barcelona: IEC, 2014, p. 187-208. (Biblioteca Càtedra UNESCO; 5)
- MORENO MOLINA, José Antonio; MASSÓ GARROTE Marcos F.; PLEITE GUADAMILLAS, Francisco. *Procedimiento y proceso administrativo práctico*. Vol. 1: *Procedimiento general*. Las Rozas: La Ley: Wolters Kluwer España, 2006.
- NAVARRO AVILÉS, Juan José. *La literatura en murciano: Historia, variantes comarcales y selección de obras*. Murcia: Diego Marín Librero, 2010, 255 p.
- NAVARRO AVILÉS, Juan José. «Las hablas murcianas, ¿un páramo científico?». *Cangilón: Revista Etnográfica del Museo de la Huerta de Murcia* [Alcantarilla: Asociación de Amigos del Museo de la Huerta de Murcia]; núm. 34 (març 2015), p. 105-126.
- NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Necesidad de la protección urgente, por la vía legislativa, del patrimonio lingüístico de la Región de Murcia y de toda la cuenca del Segura». *Enza* [Murcia: Ed. de L'Ajuntaera pa la Plática, el Esturrie y'el Escarculle la Llengua Murciana], núm. 16 (2004), p. 6-12.

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Estatuto jurídico del patrimonio lingüístico de la cuenca del Segura. (Hablas murcianas –dentro y fuera de la Región de Murcia– y valenciano/catalán –en la Región de Murcia–)». A: PÉREZ FERNÁNDEZ, José Manuel (coord.). *Estudios sobre el estatuto jurídico de las lenguas en España*. Barcelona: Atelier, Libros Jurídicos, 2006a, p. 473-500.

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Necesidad de protección y reconocimiento de la cultura y hablas específicas almerienses en el reformado Estatuto de Autonomía para Andalucía». *Axarquía: Revista del Levante Almeriense* [Mojácar: Arráez Editores], núm. 11 (2006b), p. 174-176.

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio; Sánchez Galindo, Pedro Jesús. «El murciano, como conjunto de las hablas de la cuenca del Segura: un patrimonio cultural necesitado de urgentísima protección por la vía jurídica, política e institucional». *Cangilón: Revista Etnográfica del Museo de la Huerta de Murcia* [Alcantarilla: Asociación de Amigos del Museo de la Huerta de Murcia]; núm. 33 (diciembre 2010), p. 282-299. També disponible en línia a: <<http://cangilon.regmurcia.com/revista/N33/N33-21.pdf>> [Consulta: 28 maig 2018].

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Las hablas murcianas, amparadas por los Constituyentes, ya en 1978». *Cangilón: Revista Etnográfica del Museo de la Huerta de Murcia* [Alcantarilla: Asociación de Amigos del Museo de la Huerta de Murcia]; núm. 33 (diciembre 2010), p. 300-305. També disponible en línia a <<http://cangilon.regmurcia.com/revista/N33/N33-22.pdf>> [Consulta: 28 maig 2018].

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Solidaridad con la Ley 10/2009, de 22 de diciembre, de Lenguas de Aragón, desde la cuenca del Segura y desde las Illes Balears, territorios con los que Aragón comparte patrimonio lingüístico. (Solidaridad con el aragonés, el catalán de Aragón y el castellano dialectal aragonés, desde la cuenca del Segura y desde las Illes Balears ante el Proyecto de Ley de nueva Ley de Lenguas de Aragón y la desprotección de aquéllas)». *El Ebro: Revista Aragonista de Pensamiento* [Saragossa: Fundación Gaspar Torrente], núm. 9 (2012), p. 137-161.

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Reflexiones sobre una modalidad lingüística, emparentada en parte con el patrimonio lingüístico aragonés, y más que amenazada: la murciana. (¿Cabe su protección indirecta o refleja por la legislación lingüística aragonesa? ¿Y por la Carta Europea de las Lenguas Regionales o Minoritarias?)». A: *XXIV Congreso de Luengas e Culturas Europeyas Menazatas. Uesca, 23, 24 e 25 de chulios de 2015 = XXIV Congreso de Lenguas y Culturas Europeas Amenazadas. Huesca, 23, 24 y 25 de julio de 2015 = XXIV Congrès de Langues et Cultures Européennes Menacées. Huesca, 23, 24 et 25 juillet 2015*. Osca: ALCEM: Consello d'a Fabla Aragonesa, en premsa.

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Sobre la protección y reconocimiento del patrimonio lingüístico valenciano de base castellano-aragonesa y murciana (inclusive la del patrimonio lingüístico emparentado con aquél, como *continuum* dialectal, en el Sureste y Sur peninsular)». A: CASANOVA, Emili; SALVO, César (ed.). *Serres, identitats i paraules. III Jornades sobre els parlars valencians de base castellanoaragonesa, valencianoaragonesa i castellanomurciana*. València: Denes, p. 565-607.

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «La protección y reconocimiento del patrimonio lingüístico del Levante del antiguo Reino de Granada por la Ley Orgánica 2/2007, de 19 de marzo: ¿un revulsivo para la Región de Murcia y su patrimonio lingüístico autóctono?». A: *IX Jornada del Murciano (2017). Las hablas murcianas en la Tierra de Levante del Antiguo Reino de Granada*. Múrcia: L'Ajuntaera (coord.); Universidad de Murcia, Facultad de Letras, en premsa.

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «Nous descobriments sobre la llengua del Carxe: el valencià a un text teatral escrit a Jumella a finals del segle XIX». *La veu del País Valencià* [en línia], 21 de juliol de 2017. <<https://www.diarilaveu.com/carta/75316/nous-descobriments-sobre-la-llengua-i-singularitats-del-carxe-el-valencia-a-un-text-teatral>> [Consulta: 28 maig 2018].

NAVARRO SÁNCHEZ, Ángel Custodio. «El descobriment de la llengua i singularitats del Carxe, per la intel·lectualitat murciana, en castellà, l'any 1957? Una troballa». *La veu del País Valencià* [en línia], 19 de juliol de 2017. <<https://www.diarilaveu.com/carta/75314/el-descobriment-de-la-llengua-i-singularitats-del-carxe-per-la-intellectualitat-murciana-e>> [Consulta: 28 maig 2018].

PÉREZ FERNÁNDEZ, José Manuel. «La tutela de las lenguas regionales o minoritarias estatutarias y su encaje en el modelo constitucional español: ¿un *tertium genus* en el reconocimiento de los derechos lingüísticos?». *Revista Española de Derecho Constitucional* [Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales], núm. 89 (maig-agost 2010), p. 157-191.

PÉREZ FERNÁNDEZ, José Manuel. «Potencial regulación del estatuto y usos de otras lenguas y modalidades lingüísticas de España». A: LÓPEZ CASTILLO, Antonio (dir.). *Lenguas y Constitución española*. València: Tirant lo Blanch, 2013, p. 363-401.

QUINTANA I FONT, Artur. «Don Manuel Sanchis Guarner i la descoberta del Carxe». A: PUSCH, Claus D. (ed.). *Katalanisch in Geschichte und Gegenwart*. Tübingen: Stauffenburg Verlag, 2001, p. 193-210.

TASA FUSTER, Vicenta. «El sistema español de jerarquía lingüística. Desarrollo autonómico del artículo 3 de la Constitución: lengua del Estado, lenguas cooficiales, otras lenguas españolas y modalidades lingüísticas. Teoría y praxis = The Spanish system of language hierarchy. Autonomic development of article 3 of the Constitution: State language, co-official languages, other Spanish languages and language modalities. Theory and praxis». *Revista de Derecho Político* [Madrid: UNED], núm. 100 (2017), p. 51- 79.

VERNET, Jaume [et al.]. *Dret lingüístic*. Valls: Cossetània; Reus: URV, 2003.